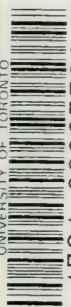

UNIVERSITY OF TORONTO

3 1761 00665769 6

Appaya Dīksita
Vidhiraśāyanam

B

132

M5A66

1901

V.1

UNIVERSITY OF TORONTO
LIBRARY

WILLIAM H. DONNER
COLLECTION

*purchased from
a gift by*

THE DONNER CANADIAN
FOUNDATION

CHOWKHAM

RIT SERIES

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORDS.

विधिरसायनम् ।

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमदप्पयदीक्षितविरचितः ।

VIDHI-RASAYANA

OF

APPAYADIKSHITA

EDITED BY

PANDIT MUKUNDA SHASTRI,

of the Government Sanskrit-College, Benares.

FASCICULAS I.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY.

CHOWKHAMBA SANSKRIT BOOK-DEPOT:

BENARES.

AGENT:—OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG.

Printed By Hari Das Gupta Proprietor

AT THE VIDYA VILASA PRESS

BENARES,

1901.

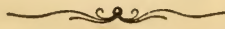
B
132
M5 A66
1901
V.1

श्रीगणेशाय नमः ।

विधिरसायनम् ।

श्रीमदप्पयदीक्षितविरचितम् ।

उद्वाच योगकलया हृदयाब्जकोशम्
धन्यैश्चिरादपि यथारुचि गृह्यमाणः ।
यः प्रस्फुरत्यविरतं परिपूर्णरूपः
श्रेयः स मे दिशतु शाश्वतिकं मुकुन्दः ॥ १ ॥

जन्मस्थेमलयं समस्तजगतां यस्यैव लीलायितं
यस्मिन्नायतते भवस्थिरमहापाशक्षयः प्राणिनाम् ।
तद्ब्रह्मादिभिरप्यगम्यविभवं विश्वाधिकं शाश्वतं
सास्वं ब्रह्म रसालमूलरसिकं पश्येयमन्तर्दृशा ॥ २ ॥

यत्कुमारिलमतानुसारिणा
निर्मितं विधिरसायनं मया ।
पद्यरूपमनतिस्फुटाशयं
तत्सुखावगतये विविच्यते ॥ ३ ॥

प्रारिण्डितप्रकरणाविघ्नसमाप्तये सूत्रकारस्य महर्षे-
रनुस्मरणरूपं मङ्गलमाचरन्नेव प्रकरणारम्भं ताव-
दाक्षिण्य समाधत्ते ।

१ शास्त्रे कदेशसम्बद्धं शास्त्रकार्यान्तरे स्थितम् ।

आहुः प्रकरणं नाम अग्न्यभेदविपक्षित इति प्रकरणलक्षणम् ॥

विख्याता मुनिवर्यसूक्तिषु विधा
 स्तिस्त्रो विधिस्त्रोतसाम्
 आचार्यैर्विशदं विविक्तविषया-
 स्ताश्च व्यवस्थापिताः ।
 किं तत्रास्ति विचार्यमार्यमथिते
 मार्गे निसर्गोज्ज्वले
 नानोदाहरणैस्तु ताः
 प्रविशदीकर्तुं प्रवर्त्तामहे ॥ १ ॥

मुनिवर्यस्य भगवतो जैमिनेः सूत्रेषु विधिर्वा स्यादपूर्-
 वत्वात् । नियमार्था वा श्रुतिरुच्यते । परिसंख्या इत्येव-
 मादिषु त्रयोविधिप्रकाराः प्रसिद्धाः । अपूर्वविधिर्निय-
 मविधिः परिसंख्याविधिश्चेति । ते च भट्टपादैः परस्प-
 रासंकौर्णविषयतया स्पष्टमेवोपपादिताः । तत्र स्वत-
 एव निरवद्ये ग्रन्थकारैश्च बहुभिर्निष्कर्षं प्रापिते ऽपूर्ववि-
 ध्यादिविभागे नूतनं किं चिद्विचारणीयं नास्त्येव यद्यप्येवं
 तथाप्यपूर्वविध्यादीनां द्वादशस्वल्पध्यायेषु विप्रकीर्णैर्दि-
 हापूर्वविध्यादिलक्षणविचारव्याजेन तत्रतत्र प्रदर्शनीयेषु
 दाहरणविशेषैस्तुमेवार्थमतिस्पष्टीकर्तुं प्रकरणमिदमार-
 भ्यत इत्यर्थः । अथ,

विधिरत्यन्तमप्राप्ते नियमः पाक्षिके सति ।

तत्र चान्यत्र च प्राप्ते परिसंख्येति गीयते ॥

इति श्लोकेनाचार्यैरपूर्वविध्यादीनां लक्षणमुखेन वि-
भागः कृतः । तत्र ब्रीहौन् प्रोक्षतीत्यत्रापूर्वविधिः । एत-
दभावे हि दर्शपौर्णमासिकेषु ब्रीहिषु प्रोक्षणं कथमपि
न प्राप्नोति ब्रीहीनवहन्तीति नियमविधिः । एतदभावे
पुरोडाशार्थमुपाक्षेपेषु ब्रीहिषु तुषविमोके लोकसिद्धका-
रणत्वात्तदाक्षिप्ततया वधातः प्राप्नोत्येव किं तु लो-
कसिद्धकारणत्वाविशेषात्कदा चिन्नखविदलनमपि प्रा-
प्नोतीति पाक्षिकी तस्याक्षेपतः प्राप्तिः । इमामगृ-
भ्णन् रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्त इतिपरि-
संख्याविधिः । एतदभावे ऽप्यगृभ्णन् रशनामिति-
लिङ्गादग्निचयनप्रकरणाम्नातो मन्त्रस्तत्रत्याश्वरशना-
ग्रहणे नियतमेव प्राप्नोति किं तु लिङ्गाविशेषात्तत्र-
त्यगर्दभरशनाग्रहणे ऽपि प्राप्नोतीति तत्र चान्यत्र च
प्राप्तिः । यद्यपि नियमपरिसंख्योदाहरणयोः पाक्षिकी
नियता च प्राप्तिर्वस्तुतो नास्त्येव तुषविमोकेन कार्ये-
णाक्षिप्ततया क्षेपवधातस्य पाक्षिकी प्राप्तिर्वक्तव्या आक्षे-
पात्प्रागेव ब्रीहीनवहन्तीति प्रत्यक्षशास्त्रं भटिति प्रव-
र्त्तते तदनन्तरं प्रत्यक्षशास्त्रसिद्धेनैकेनोपायेन नैराका-
ङ्क्षादनियतोपायाक्षेप एव न प्रवर्त्तते । एवं प्रत्यक्षशा-
स्त्रेणाश्वरशनाग्रहणे भटिति विनियुक्तस्य मन्त्रस्य तेनैव
नैराकाङ्क्षाद्रशनाद्वयसाधारण्येन लैङ्गिकविनियोगक-

ल्पनं न प्रवर्तते । एवं च नियमपरिसंख्ययोरप्यपूर्ववि-
 धिवद्वस्तुतो ऽत्यन्ताप्राप्त एव विषयस्तथापि नियमपरि-
 संख्याशास्त्रयोरप्रवृत्तौ अर्थाक्षेपेण नखविदलनस्यापि
 कदा चित्प्राप्त्यावघातस्यापि पाक्षिक्येव प्राप्तिः स्यात् । म-
 न्त्वस्य लिङ्गाविशेषेण गर्दभरशनाग्रहणे ऽपि विनियोगः
 स्यात् । तयोः प्रवृत्तौ त्वाक्षेपमन्त्रलिङ्गावतारप्रतिब-
 न्धद्वारावघातस्य नियतता मन्त्वस्य गर्दभरशनातो निवृ-
 त्तिश्च लभ्यते इति नियमपरिसंख्याविध्योः प्रवृत्तावपूर्व-
 विध्यविशेषेऽप्याक्षेपमन्त्रलिङ्गावतारप्रतिबन्धद्वारा ऽव-
 घातनियमेन गर्दभरशनायां मन्त्रवर्जनेन च फलवत्त्वा-
 त्फलतो नियमपरिसंख्याव्यपदेश इत्यपूर्वविधितस्तयो-
 र्भेदः । यद्यपि नियमे नखविदलनादिनिवृत्तिः परिसं-
 ख्यायां गर्दभरशनादिनिवृत्तिरितौतरनिवृत्तिलाभ उभय-
 त्वाप्यविशिष्टः । अवघातेनैव तुषविमोकः कार्यः अश्वर-
 शनायामेव मन्त्रः कार्य इत्येवकारेण फलविवरणमप्य-
 विशिष्टं तथाप्यवघातशास्त्रेणावघातनियमस्याक्षेपतो
 ऽवघाताऽप्राप्यब्रौह्मणेष्ववघातप्रापणरूपस्याकरणे उपा-
 यान्तरसाधारणेनाक्षेपेणापातत उपायान्तरस्य निराक-
 र्त्तुमशक्यतया तन्निवृत्त्यसम्भवेन नियमस्य प्रथमोप-
 स्थितत्वाद्विधेयगतत्वेन प्रत्यासन्नत्वाच्चाप्राप्तांशप्रापण-
 रूपो नियम एव फलम् । उपायान्तरनिवृत्तिस्तु चर-
 मोपस्थितत्वाद्विधेयगतत्वेन विप्रकृष्टत्वाच्च तदनुनिष्ठा-
 दिनी न फलम् । परिसंख्योदाहरणे तु द्वयोरपि नित्य-
 प्राप्तिसंभवेन स्वरूपप्राप्तेर्नियमस्य वा फलत्वायोगादित-
 रनिवृत्तिरेव फलम् । एवं नियमपरिसंख्याविध्योः फलभेदे

स्थिते सति एवकारेण फलविवरणमेकतायोगव्यवच्छेदार्थं मन्यवा ऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थमिति विशेषो द्रष्टव्यः ॥ १ ॥

एवमाचार्यश्लोकार्थं मनसि निधाय तत्र कांश्चिदर्थानाल्लेपसमाधानाम्नां विचारयितुं तदुक्तमपूर्वविधिलक्षणं तावदाल्लिपति ॥

अत्यन्ताप्राप्तियुक्ते विधिरिति-
विषये सप्तमी वर्ण्यते चेत् अ-
व्याप्तिः प्राप्तियुक्तं विषयमुपग-
तेष्वग्निविध्यादिषु स्यात् ॥ अ-
ग्रे दृष्टैव सप्तम्यविषयगतये यो-
ज्यते चेत् त्वयनीकाभाजोरग्र-
त्वविध्योः प्रथमपदजुषोः स्या-
त्तदा ऽव्याप्तिदोषः ॥ २ ॥

अत्यन्तमप्राप्ते विधिरित्यपूर्वविधिलक्षणमयुक्तम् । तत्र ह्यप्राप्त इतिविषयसप्तमी, सति सप्तमी वा स्यात्, आद्ये यो विधिविषयत्वेनान्वेति तस्यैवाप्राप्तिर्वक्तव्या द्वितीये विधिविषयस्य प्राप्तिस्तत्वे ऽपि तदन्यस्य यस्य कस्यचिदप्राप्त्या लक्षणमुपपद्यत इति विशेषः । तत्र विषयसप्तमीपक्षे विधिविषयत्वेनाभिमतस्य सर्वथा ऽप्राप्तिर्विवक्षिता उद्देश्यसम्बन्धित्वेन वा । आद्ये “य एवं विद्वानग्निं चिनुते”

“अग्निहोत्रं जुहोति” “दधि मधु घृतं पयो धाना उदकं तण्डुलास्तत्संसृष्टं प्राजापत्य”मित्यादिविधिभिः स्वरूपेण प्राप्तानामग्न्यग्निहोत्रप्राजापत्ययागादीनां क्रतुनिमित्त-
 फलादिसम्बन्धार्थेषु “अथातो ऽग्निमग्निष्टोमेनानुयज-
 न्ति” “यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति” “चित्तया यजेत पशु-
 काम” इत्यादिविधिषु लोकतः स्वरूपेण प्राप्तानां राज-
 सूयादिसम्बन्धार्थेषु “अक्षैर्दीव्यती” त्यादिविधिषु चाव्या-
 म्निः स्यात् । द्वितीये वैकृतेष्वग्निविधिष्वतिग्राह्यविधिषु
 चाव्याम्निः स्यात् । तथा हि “य एवं विद्वानग्निं चिनुत”
 इति प्रकृत्य श्रूयते “अथातो ऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजन्ति
 तमुक्थ्येन तमतिरात्रेण तं द्विरात्रेण तं त्रिरात्रेण” त्यादि ।
 तत्राग्निं चिनुत इति चयनेनाग्निं संस्क्रुर्यादित्यर्थः । च-
 यननिष्पादिते स्थण्डिले ऽग्निं स्थापयेदिति यावत् । स्थ-
 ण्डिलनिष्पादकस्य चयनस्य साक्षादग्निसंस्कारकत्वायो-
 गादथातो ऽग्निमित्यादेशचयननिष्पादिते स्थण्डिले आहव-
 नीथाग्निस्थापनानन्तरं तस्मिन्मन्त्रावग्निष्टोमादिभिर्यजे-
 तेत्यर्थः । तथातिग्राह्या नाम कैचन ग्रहाः तानधिकृत्य
 श्रूयते उक्थ्ये गृह्णीयाद्विश्वजिति ग्राह्या इत्यादि । तत्रा-
 ग्निस्तावत्प्रकृतावप्यस्ति । अग्निष्टोमेनानुयजन्तीति वि-
 धानात् । न च प्रकृतेः प्राकराग्निकोत्तरवेद्यवरोधात्तत्रा-
 नारभ्य विहितो ऽग्निर्न निवेष्टुमीष्ट इति तत्राग्निष्टोम-
 पदं विकृत्यग्निष्टोमपरं स्यादिति वाच्यम् । प्रकरणेन
 वाक्यबाधायोगात् । न च यथा सप्तदशसामिधेनौरनु-
 ब्रूयादित्यनारभ्याधीतं सप्तदश्यं प्राकराग्निकपाञ्चदश्या-
 वरोधात्प्रकृत्योद्देशपूर्णमासयोर्निवेशमलभमानं मित्ववि-

न्दादिविकृतिगामिजातमेवमग्निरपि स्यादिति वाच्यम् ।
 साप्तदश्यस्य हि सामिधेनौमात्रसंबन्धो वाक्येनावगम्यते
 क्रतुसंबन्धस्तु तस्य वैयर्थ्यपरिहारार्थमव्यभिचरितक्रतुसं-
 बन्धिसामिधेनौलिङ्गेन क्रतुं हृदयमागमय्य कल्पयित-
 व्यः । पाञ्चदश्यस्य तु प्रकरणावशात्स्वत एव बुद्धौ विप-
 रिवर्त्तमानेन क्रतुना संबन्धः क्लृप्त इति युक्तमेव तत्र
 प्राकरणिकस्य बलवत्त्वम् । इह तु अग्निष्टोमशब्दः क्र-
 तुमेवाभिधत्त इति तत्संबन्धे वाक्येन कृते प्रकरणेन वा-
 धो न युक्तः । तस्मादनारभ्याधीतो ऽप्यग्न्याधारस्थशिङ्-
 लरूपो ऽग्निः प्रकरणान्नातयोत्तरवेद्या विकल्पितः प्र-
 कृतौ निविशत इत्यस्ति तत्र स्थापनेन संस्कृत आहव-
 नौयाग्निः प्रकृतौ । एवमतिग्राह्या अप्युपस्तम्भनं वा ए-
 तद्यज्ञस्य यदतिग्राह्या इति प्रकृतौ विहिताः सन्ति
 प्रकृतौ सन्तश्चाग्न्यतिग्राह्याः सर्वासु विकृतिष्वतिदेशे-
 नैव प्राप्नुवन्तीति कासु चित्तेषां श्रवणं न तत्प्राप्त्यर्थं
 किं तु तदाश्रितगुणकामप्राप्त्यर्थम् । अग्न्याद्याश्रिता हि
 गुणकामाः श्रूयन्ते । “श्येनचितं चिन्वीत स्वर्गकाम” इ-
 त्यादयस्ते चोदकान्न प्राप्नुवन्ति । अङ्गस्य हि सतश्चो-
 दकात्कथंभावाकाङ्क्षाकल्पयात्प्राप्तिः न त्वङ्गाश्रितानां
 फलार्थगुणानां । तथा निर्णीतं चाष्टमाध्याये गुण-
 कामेष्वश्रितत्वात्प्रवृत्तिः स्यात् निवृत्तिर्वा कर्मभेदा-
 दितिपूर्वोत्तरपक्षमूलाभ्याम् । एवं चाग्न्यतिग्राह्याणां प्र-
 कृतौ कासु चिद्विकृतिषु च उपदेशेन तासां प्रकृतेश्च
 सामानविध्ये सति तदाश्रिताः फलार्थगुणाः प्रकृताविव
 तासु विकृतिष्वपि प्राप्नुवन्ति । न च प्रकृतावग्नोरुत्तर-

वेद्या सह विकल्पितत्वात्कासु चिद्विकृतिष्वग्न्युपदेशस्त-
 न्नियमार्थो ऽस्त्विति वाच्यम् । अनारभ्याधीतमग्निं प्रकृ-
 त्याधातो ऽग्निमग्निष्टोमेनेत्यादिवाक्यैस्तस्य प्रकृतिविकृ-
 तिरूपक्रतुसंबन्धः क्रियते न तु तत्तत्क्रतुप्रकरणे । ततश्च
 विकृतिष्वग्न्युपदेशस्य प्रयोजनाकाङ्क्षायामग्निप्रक-
 रणास्मात्तथा सन्निहितानां तदाश्रितगुणकामानां प्र-
 वृत्तिः प्रयोजनमित्येवं कल्पयितुमुचितं नत्वसन्निहित-
 तत्तद्विकृतिप्रकरणव्यवस्थिताच्चोदकगणात्प्राप्ययोत्तरवे-
 द्याग्नेः पाक्षिकत्वप्रसक्त्यपेक्षस्तन्नियमः प्रयोजनमिति
 कल्पयितुमुचितम् । न च वाच्यमुत्तरे ऽहनि द्विरा-
 चस्य गृह्यत इति सर्वेषां द्विरावाणामतिरावसंस्थे द्वि-
 तीये ऽहनि षोडशिग्रहनियमविधिस्तत्तद्विरावप्रकरणव्य-
 वस्थितचोदकगणप्राप्येन षोडशिग्रहाभावेन षोडशिग्रु-
 हस्य पाक्षिकत्वप्रसक्त्यपेक्षो दृष्टस्तथेहापि स्यादिति
 तव सन्निहितप्रयोजनालाभेनागत्या तथा कल्पनात्
 इह सन्निहितबुद्धिविपरिवर्तमानप्रयोजनसम्भवे दूरस्थि-
 तं बुद्धावविपरिवर्त्तमानं विशकलितानेकचोदकानुसन्धा-
 नसापेक्षमर्थं हृदयमागमय्य प्रयोजनकल्पनानौचित्यात्
 एतेन द्विरात्रादिषु चोदकेन प्राप्तानामङ्गान्तराणां
 निवृत्त्यर्थं द्विरात्रादिष्वग्निरेव नाङ्गान्तराणीति वा द्वि-
 रात्राद्यतिरिक्तविकृतिषु चोदकात्प्राप्तस्याग्नेर्निवृत्त्यर्थं
 द्विरात्रादिष्वेवाग्निर्नान्यासु विकृतिष्विति वा परिसं-
 ख्याविधिरस्त्वित्यपिशङ्का निरस्ता प्रकरणसन्निधापि-
 तप्रयोजनसम्भवे द्विरात्रादिचोदक पर्यालोचनालभ्यस्य

विकृत्यन्तरचोदकपर्यालोचनालभ्यस्य वा प्रयोजनत्वक-
ल्पनायोगात् । प्रकृति समानविधानस्य चोदकप्राप्ति-
परिसंख्यात्वानुपपत्तेश्च । तथा हि न तावदङ्गान्त-
रपरिसंख्योपपद्यते । सा हि गृहमेधीयपञ्चमपक्षन्या-
याच्चोदकप्राप्तपरिसंख्या वा स्यात्तदष्टमपक्षन्याया-
च्चोदकपरिलोपकत्वेनाप्राप्तपरिसंख्या वा । नाद्यः ।
वैकृताग्निविधानकाल एव प्राकृताग्निविधेर्निष्पद्यमा-
नतथा तत्पूर्वकस्याग्न्यङ्गान्तरसाधारणस्य चोदकस्य
तदानौमात्मलाभाभावेन ततः प्राप्त्यभावात् । प्रा-
प्तपरिसंख्यात्वे स्वार्थत्यागः परार्थग्रहणं प्राप्तबाध-
श्चेति दोषत्रयापत्तेश्च । प्रागेव चोदकतः प्राप्तत्वे ह्य-
ग्निर्न विधातव्यः चोदकतः प्राप्तानि त्वङ्गान्तराणि स्व-
यमेव न निवर्त्तन्त इति प्रतिषेध्यानि । अतो वैकृता-
ग्निश्रवणस्याग्निविधिरूपस्वार्थपरत्वं त्यक्तव्यम् अङ्गान्तर-
निवृत्तिरूपपरार्थलक्षकत्वं चाङ्गीकरणीयं । चोदकप्राप्ता-
नि चाङ्गान्तराणि बाधितव्यानि । यदि हि रशनादान-
परिसंख्याविधिवदप्राप्तपरिसंख्या स्यात्तदैव विधिश्रव-
णस्य प्रागप्राप्तस्वार्थविधायकस्य तेनैव नैराकाङ्क्ष्यमा-
पाद्य ग्राह्यपरिसंख्येयसाधारणप्रमाणप्रवृत्तिप्रतिबन्धक-
तथा फलतः परिसंख्यात्वमिति वैदोष्यं नोपपद्येत । अ-
प्राप्तपरिसंख्येति द्वितीयपक्षो ऽपि नोपपद्यते । गृहमेधीये
ह्याज्यभागौ यजतीति दार्शपौर्णमासिकयोराज्यभाग-
योश्चोदकात्सम्भवत्प्राप्तिकयोः पुनः श्रवणं क्लृप्तोपकारा-
ऽऽज्यभागसंबन्धेन गृहमेधीयप्रयोगविधेर्नैराकाङ्क्ष्यमा-
पाद्य चोदककल्पनाप्रतिबन्धकत्वेन गृहमेधीयस्य प्रकृ-

तिराहित्यरूपापूर्वतापरमित्यङ्गीकृतम् । न चेह प्रकृताव-
 ग्निविधेः क्लृप्तोपकारतास्ति । प्राकृताग्निविधेरपि वै-
 कृताग्निविधानकाल एव निष्पद्यमानत्वात् । अत एव
 क्रत्वन्तरपरिसंख्येति पक्षो ऽपि नोपपद्यते हिरावा-
 दिष्वग्निविधानसमये तत्समयविधानस्य प्राकृतस्या-
 ग्नेर्विकृत्यन्तरे चोदकतः प्राप्त्यभावात् । न च तत्वा-
 प्राप्तपरिसंख्यात्वं शङ्कितुं शक्यम् हिरावादिष्वग्निविधा-
 नेन विकृत्यन्तरप्रयोगविधीनां नैराकाङ्क्ष्यापादनासम्भ-
 वात् । न च चोदकसत्त्वे कासु चित्पुनः श्रवणं व्यर्थं मा-
 भूदिति अग्निविषये चोदकाभावज्ञापकं सदर्थतः परि-
 संख्या स्यादिति वाच्यम् । अग्न्यङ्गान्तरसाधारणस्य चो-
 दकस्य निवारयितुमशक्यत्वात् अग्निमात्रे प्रत्येकं चोद-
 काभावात् । तस्मात्प्रकृतौ विकल्पितमग्निं यथा प्रकृत्ये-
 व हिरावादिषु विदधानानां हिरावादिष्वङ्गान्तराणि
 विकृत्यन्तरेष्वग्निं चापरिसञ्चक्षाणानां वैकृतानामग्नि-
 विधीनामतिग्राह्यविधीनां च गुणकामप्राप्तिरेव प्रयो-
 जनं तथा व्यवस्थापितं चाग्न्यतिग्राह्यस्य विकृतावुपदे-
 शादप्रवृत्तिरिति दाशमिकाधिकरणे ततश्चातिदेशप्राप्त-
 विषयत्वेनाप्राप्तविषयत्वाभावात्तेषु लक्षणास्याव्याप्तिः ।
 न च ते माभूवन्पूर्वविधय इति वाच्यम् । अप्राप्तांश-
 परिपूरणेतरनिवृत्तिफलरहितानामप्राप्तगुणकामप्राप्ति-
 फलानां तेषामपूर्वविध्यन्तर्भावावश्यम्भावादन्यथा तेषां
 नियमपरिसंख्ययोरप्यनन्तर्भावेन विधिवैविध्यभङ्गापत्तेः ।
 नन्वस्तु सतिसप्तमीति द्वितीयः पक्षः । नियमः पाक्षिके-
 सतीत्यग्रेतनसप्तम्यैरूप्यलाभात् । तथा सति नोक्ता-

व्याप्त्यवकाशः । न च वाच्यमग्न्यादिविधिषु विधिविष-
यस्य प्राप्तत्वे ऽपि श्येनाकृत्यादिगुणो न प्राप्त इति
खल्वव्याप्तिपरिहारं मन्यसे तद्भ्रान्तिविलसितं तस्यापि
“श्येनचितं चिन्वीत स्वर्गकाम” इत्यादिवाक्यैः स्वरूपेण
स्वस्वोद्देश्यस्वर्गादिसंबन्धित्वेन च प्राप्तत्वादिति । ततो
ऽप्यन्यस्य यस्य कस्यचित्सम्भावितामप्राप्तिमादाय लक्ष-
णानुगमनोपपत्तेः । लक्षणीयविध्युद्देश्यसंबन्धित्वेनाप्रा-
प्तिविवक्षायां तस्याप्यप्राप्तिसम्भवाच्च । न ह्यग्नेर्विकृ-
तिसंबन्धोपदेशाभावे तदाश्रितगुणकामानां विकृतिसं-
ध्ये ऽनुष्ठानप्रसक्तिरस्तीति चेत् । उच्यते यस्य च भावेन
भावलक्षणमिति सूत्रानुशिष्टया सतिसप्तम्या यस्याप्रा-
प्तिर्विधिप्रवृत्तावुपलक्षणात्वेन निर्दिष्टा तत्प्राप्तिफल-
कत्वपर्यन्तलक्षणमिति विवक्षितं, न वा । तदविवक्षायां
हन्त्यादिनियमविधिष्वतिव्याप्तिप्रसङ्गः । दार्शपूर्णमा-
सिककृत्स्नाङ्गकलापोपदेशोपजौविपाशुकचोदकाधीनप्र-
सक्त्यपेक्षे “न तौ पशौ करोती” त्याज्यभागनिषेधे उक्तचो-
दकाधीनप्रयाजादिप्राप्त्यपेक्षे “एकादशप्रयाजान्यजती”
त्यादिशास्त्रविहिते प्रयाजैकादशत्वादिगुणो च स्वस्वो-
द्देश्यमप्राप्त एवाज्यादिधर्मे विलापनादौ प्रकृतविध्यु-
द्देश्यमप्राप्ते एव ब्रीह्रीनवहन्तीत्यादिनियमविधिप्रवृत्तेः ।
अतस्तत्परिहाराय तत्प्राप्तिफलकत्वपर्यन्तमवश्यं वि-
धिलक्षणीयम् । तथा सति अनौकाभाजोराद्ययोरग्रतोवि-
ध्योरव्याप्तिः । तथा हि द्वादशाहे अनौकाम्नाता । ऐ-
न्द्रवायवाग्नौ प्रायणीयोदयनीयौ दशमं चाहुरथेतरेषां
नवानामन्धामैन्द्रवायवाग्रं प्रथममहरथशुक्रायमथोग्रय-

णाग्रमथैन्द्रवायवाग्रमथ शुक्राग्रमथाग्न्याग्नमथैन्द्रवाय-
 वाग्नमथ शुक्राग्नमथाग्न्याग्नमिति । अत्रैतरेषां नवाना-
 मङ्गामग्नतास्त्रयीका इत्युच्यन्ते । तयाणामैन्द्रवायवाग्नः
 शुक्राग्न्याग्नताहूपाणामनौकानां समाहार इति व्युत्प-
 त्तेः । अत्र त्रयीकायामाद्ये ऽहनी रथन्तरबृहत्सामनौ ।
 तथा च तयोरैन्द्रवायवाशुक्राग्नौ प्रकृतितो ज्योतिष्टो-
 मादेव प्राप्नुतः । ज्योतिष्टोमे “यदि रथन्तरसामा सोम-
 स्याद्वैन्द्रवायवाग्नान् गृहान् गृह्णीयात् यदि बृहत्सामा
 शुक्राग्नानिति” रथन्तरसामत्वेन बृहत्सामत्वेन च नि-
 मिच्चेन तयोरग्नतयोर्विहितत्वात् । एवमतिदेशप्राप्त-
 योरपि विधानमनैमित्तिकत्वार्थं तस्य प्रयोजनं तद्विकृ-
 तित्वस्यपि रथन्तरबृहत्सामत्वे निमित्ते ऐन्द्रवायवशु-
 क्रग्नत्वप्राप्तिः । तद्यथा गर्गविरात्रे द्वितीयमहर्षिमदेव्य-
 पृष्ठं तत्र बृहत्सामत्वाभावे ऽप्यनैमित्तिकी शुक्राग्नता
 द्वादशाहतोऽतिदेशात्प्राप्नोति । तदेतत्सर्वं त्रयीकायां
 न्यायोक्तेष्वाम्नां गुणार्थं स्यादिति दाशमिकाधिकरणे
 निरूपितम् । एवं च सत्यैन्द्रवायवशुक्राग्नताहूपा विधेये प्र-
 कृतविध्युद्देश्यं द्वादशाहिकमाद्यमहर्ष्यमप्राप्ते सति तत्र
 तत्प्राप्त्यर्थेयमैन्द्रवायवशुक्राग्नताविध्योः प्रवृत्तिर्न भवती-
 त्यनिवार्था तयोरव्याप्तिः । तथा गवामयने आद्ययो-
 रन्धोरैन्द्रवायवाग्नत्वविधौ श्रूयेते तयोरप्यव्याप्तिस्तथा-
 हि गवामयने ऽप्युक्तहूपा त्रयीका सा चैकषष्ट्यधिक-
 त्रिशतसुत्यात्मकस्य गवामयनस्य पूर्वस्मिन्पक्षस्याशी-
 त्युत्तरशतसुत्यात्मके तदवान्तरप्रकरणबलादङ्गत्वेन नि-
 विशते । एकया च त्रयीकाया पृथ्वी न पूर्यत इत्याव-

त्तनीया सा तदावृत्तिश्च द्वेधा सम्भवति दण्डकलितव-
दावृत्तिः स्वस्थानविवृद्धिश्च । यथा क्षेपमाने कर्त्तव्ये क्वचि-
त्कृत्स्नं मानदण्डं निवेश्य तदनन्तरदेशे ऽपि कृत्स्न एव
मानदण्डो निवेश्यते । एवं प्रथममहरैन्द्रवायवाग्रं द्वि-
तीयं शुक्राग्रमित्येवं प्रकारेण कृत्स्नां त्र्यनीकामनुष्ठाय
तथैव सा पुनः पुनरनुष्ठायते चेत्पूर्वस्मिन्पक्षसि विंशति-
वारं त्र्यनीकाया दण्डकलितवदावृत्तिर्भवति । अथ पूर्व-
पक्षो नवधा विभज्य आद्ये विंशतिमुल्यात्मके भागे ऐ-
न्द्रवायवाग्रता द्वितीये भागे शुक्राग्रतेत्येवमेकवारमे-
व सानुष्ठायते चेत् तदन्तर्गता स्वस्थानएव वि-
वृद्धिः । यद्यैन्द्रवायवाग्रं प्रथममहरित्यादावहर्ग्रहणं
विवक्षितं तदा दण्डकलितवदावृत्तिर्भवति । अहरपूर्व-
प्रयुक्ताश्च तत्तदग्रता भवन्ति । तद्विवक्षायां तु स्वस्था-
नविवृद्धिर्भवति । अहः संघातरूपयज्ञभागगताश्चाग्रता
अहर्धर्मत्वाभावाद्भवामयनिकपरमापूर्वप्रयुक्ता भवन्ति ।
एवं स्थिते दाशमिके एकादशिनौवत् त्र्यनीकापरिवृत्ति-
स्यादित्यधिकरणे ऽहःशब्दस्य श्रूयमाणत्वाद्दण्डकलित-
वदावृत्तिरिति पूर्वपक्षं कृत्वा प्रथमभागस्योद्दिश्यमान-
स्यान्हो अन्ह उद्दिश्यमानस्य प्राथम्येन वा विशेषणायोगा-
द् ग्रहैकत्ववदेकत्वमविवक्षितं कृत्वा प्रथममहरिति चो-
द्देष्टव्यम् । तत्राह रुद्रदेशे ऽङ्गां धर्मा उपदिष्टाः स्युरित्यथे-
ति निर्देशानुपपत्तिः । अतः प्रथममैन्द्रवायवाग्रमथ शुक्रा-
ग्रमित्येतावदेव विवक्षितम् । अहःशब्दस्तु द्वादशाहिकत्य-
नीकायां प्रथमादिभागानां वस्तुगत्या ऽहोरूपत्वादनुवादः
गवामयनिकत्र्यनीकायामहः संघातपरो ऽनुवादः । त-

स्थात्वस्थानविवृद्धिरिति सिद्धान्तितम् । एवं च त्वनीका-
 विधिवलादैन्द्रवायवाग्न्यामङ्गामाद्यायां विंशती तद-
 न्तर्गतयोराद्ययोरन्धोपुनरैन्द्रवायवाग्नृत्वविधानं तत्तदह-
 रपूर्वप्रयुक्तत्वसिद्ध्यर्थं तत्फलं तत्तद्विकारेष्वेकाहक्रतुषु र-
 यन्तरसामत्वाभावे ऽप्यैन्द्रवायवाग्नृत्वप्राप्तिरिति प्रतिपा-
 दितं तन्वरत्ने । ततश्च तयोरप्यैन्द्रवायवाग्नृत्वविध्योरनि-
 वायैवाव्याप्तिः । न चावोदाहृतेषु विधिषु विधेयानाम-
 ग्रतानामुद्देश्येषु द्वादशाहिकगवामयनिकेष्वहःसु चो-
 दकत्वनीकोपदेशाभ्यां प्राप्तिरसत्त्वे ऽपि तदन्येषां केषां
 चिदप्राप्त्या तेषु लक्षणं समर्थनीयमिति शङ्कितुं शक्यम् ।
 तेषां विधीनां तत्प्राप्तिफलकत्वाभावात् । अत्र विषय-
 सप्तमीपक्षे विकल्पद्वयस्यापि दूषणमव्याप्तिः प्राप्तिरुक्त-
 मित्यादिना दर्शितम् । तत्राद्यविकल्पदूषणे अग्निविधि-
 शब्देन प्रकृतिविकृतिसाधारणमग्नेः क्रतुसंबन्धविधि-
 मात्रं ग्राह्यम् । आदिशब्देन चाग्निहोत्रप्राजापत्ययाग-
 विदेवनादिविधिर्ग्राह्यः । द्वितीयविकल्पदूषणे ऽग्निवि-
 धिशब्देनाग्नेर्विकृतिसंबन्धविधिर्ग्राह्यः । आदिशब्देन त्व-
 तिर्ग्राह्यविधिः । सतिसप्तमीपक्षे तत्प्राप्तिफलकत्वावि-
 वक्षायां यद्दूषणं तत्पञ्चमश्लोके प्रदर्शयिष्यमाणत्वा-
 दिह न प्रदर्शितं तद्विवक्षायां यदव्याप्तिद्वयं तत्त्वनीका-
 भाजोरित्यादिना दर्शितम् । तत्राद्याव्याप्त्युदाहरणे च-
 नीकाभाजोर्द्वादशाहिकत्रनीकान्तर्गतयोरैन्द्रवायवाग्नृ-
 त्वशुक्राग्नृत्वविध्योरव्याप्तिरित्यर्थः । द्वितीयाव्याप्त्युदा-
 हरणे यत्र गवामयनिकी त्वनीका तत्रैव स्वयं प्रव-
 र्तमानतया त्वनीकाभाजोरैन्द्रवायवाग्नृताविध्योरव्या-

प्तिरित्यर्थः ॥ २ ॥ स्यादेतत्सतिसप्तमीपक्षे प्रथमवि-
कल्पे उद्भावितामिदमव्याप्तिद्वयं न प्रसज्यते तथा हि
द्वादशाह्यनौकान्तर्गतमगृताद्वयं परमापूर्वसाधनत्वोप-
हितयोराद्ययोरन्होर्विधीयते । न च तथाभूतयोस्तयोः
प्रकृतितस्तदगृताद्वयं प्राप्तं किं तु अवान्तरापूर्वसाधन-
त्वोपहितयोरेव द्वादशानां सोमयागानामेकफलावच्छि-
न्नानां सहानुष्ठाने ऽपि प्रतिसोमयागं चोदकस्य पृथक्
प्रवृत्तेः । तथा गवामयनिकयोराद्ययोरन्होरवान्तरापूर्व-
साधनत्वोपहितयोरैन्द्रवायवागृताद्वयं विधीयते । न च
तथाभूतयोस्तत्प्राप्तं किं तु परमापूर्वसाधनत्वोपहितयो-
रेव । इदं च तत्तदव्याप्त्युद्भावनस्थले स्पष्टीकृतम् । तथा
चोद्देश्यतावच्छेदकरूपेणाप्राप्तिसत्त्वादुद्भाविताव्याप्त्यो-
र्नावकाश इत्याशङ्क्याह ।

अप्राप्तिं प्राप्तिभाजामपि यदि प-
रमावान्तरापूर्वकत्वव्यावृत्तोद्दे-
श्यधर्मैः सृजसि विघटयन्नेनम-
व्याप्तिदोषम् । तस्मादादाय ल-
क्ष्मक्षयकृतिनिहितं स्यादति-
व्याप्तिवक्त्रे ब्रीह्युद्देशो ऽपि हन्तौ
नियमविधिपदे खल्वपूर्वावली-
ढः ॥ ३ ॥

यद्यव्याप्तिं परिहर्तुं प्राप्नानामप्यग्रतानामपूर्वविशेष-
साधनत्वोपाधिभेदेनाप्राप्तिं लक्षणार्थत्वेन कल्पयन्ति त-
दा केषां चिदेव प्रसिद्धानामपूर्वविधीनां संग्राहकमिदं
लक्षणमुक्तमिति लभ्यसंकोचविवक्षया सुपरिहरादव्या-
प्तिदोषादादाय लक्षणहानिकरस्य नियमविध्यतिव्या-
प्तिदोषव्याघ्रस्य वदने इदं लक्षणं त्वया निहितं स्यात् ।
ब्रीहीनवहन्तीति नियमविधावपि ब्रीहीणामपूर्वसाधन-
त्वोपहितानामेवोद्देश्यतया उद्देश्यतावच्छेदकरूपेणा-
प्राप्तिसत्त्वात् । तत्र हि द्वितीयाश्रुत्या ब्रीहीणामवघात-
साध्यत्वमस्ति प्रागेव सिद्धत्वात् नापि ब्रीहीनवहन्तीति
लौकिकब्रीह्यवहननानुवादवाक्य इवात्र तुषविमोकवि-
शिष्टत्वेन रूपेण तत्साध्यत्वं द्वितीयार्थ इति वक्तुं शक्यम् ।
विदलनेनापि सम्भवति तस्मिन्नत्र विवक्षितस्यावघातनि-
यमस्यानुपयोगात् । तस्मादपूर्वसाधनत्वाकारेणैव तेषां
तत्साध्यत्वं वाच्यम् । न च यथाग्नीनादधीतेत्यत्राग्नीनां
स्वरूपेणाधानसाध्यत्वं तथेहापि स्यादिति वाच्यम् । तत्रा
“वहनीये जुहोति” “गार्हपत्ये हवींषि श्रपयति” “दक्षि-
णाग्नावान्वाहार्यं पचतीति” वाक्यान्तरैर्हीमादिषु वि-
नियुक्तानां संस्कारविशेषविशिष्टाग्निरूपाणामाहवनीया-
दीनां साधनाकाङ्क्षायामाधानविधानात् । तेषां संस्कार-
विशेषावच्छिन्नत्वेन रूपेणाग्निपदोपात्तानामाधानसाध्य-
ता युक्ता । न चेह ब्रीहयः संस्कारविशिष्टाः क्रतौ वि-
नियुक्ताः येनावहननवाक्ये ऽपि तेषां तद्विशिष्टतयोपादा-
नात् तेन रूपेणावहननसाध्यता युक्ता स्यात् । ब्रीहिभि-
तेति जातिमात्रेण हि ब्रीहयः क्रतौ विनियुक्ताः ।

न चात्र सक्तुन्यायेन विनियोगभङ्गः^१ कल्पयितव्यः अपूर्वसाधनत्वलक्षणमात्रेण प्रधानद्वितीयाश्रुतिनिर्वाहे आकाङ्क्षितदृष्टफलत्वे नियममात्रविषयतया^२ विधिलाघवे च सम्भवति द्वितीयाश्रुतिबाधस्यानाकाङ्क्षितादृष्टफलकल्पनस्यात्यन्ताप्राप्तिप्रापकापूर्वविधिगौरवाभ्युपगमस्य^३ चायुक्तत्वात् । न चैवमपूर्वसाधनत्वलक्षणायामाज्यसान्नाय्यजुहुस्रुवादीनामप्यवघातप्रसङ्गः । ब्रौह्मीणां ह्यवगतमपूर्वसाधनत्वं लक्षणायम् । तेषां चाग्नेयाद्यपूर्वसाधनत्वं तण्डुलनिर्वृत्यादिहारकं ब्रौहिभिर्यजेतेत्यादिशास्त्रेणावगतमिति तल्लक्षणायां यवसाधारण्यमात्रलाभेऽपि क्लान्त्यवातिप्रसङ्गः तथैवावश्यलक्षणायमवघातस्य दृष्टफलत्वनिर्वाहाय । तदेतत्सर्वं तेषामर्थेन संवन्ध इति तार्त्तीयाधिकरणे द्रव्यसंख्याहेतुसमुदायं वा श्रुतिसंयोगादिति नावमिकाधिकरणे च स्पष्टमिति भावः ॥ ३ ॥ एवं प्राप्तानामपि रूपभेदाश्रयणेनाप्राप्तमपेक्ष्य लक्षणानुगमने ब्रौहिपदलक्षिताकाराश्रयणेनावघातनियमविधावतिव्याप्तिरुक्ता इदानीं शक्याकाराश्रयणेनान्यत्र नियमविधावतिव्याप्तिमुदाहरति ॥

यूपः^३ सर्वोऽप्यपूर्वः स्वयमपि
विविधादृष्टसंस्कारयोगात् त-
स्मिन् दैक्षेऽपि दृष्टं खदिरनि-

१ सक्तून् जुहोतीत्यत्र यथासक्तुभिर्यजेतेति ।

२ अपूर्वविधिलाभ्युपगमस्येति २ पु० पा० ।

३ नियमविधिरयम् सर्वे द्रव्यविधयो नियमविधय इति वचनात् ।

यमनं तत्र काव्याप्तिवार्ता । त-
स्मात्तत्तत्स्वरूपे परमनवगतं
रूपभेदं विहाय प्राप्त्यप्राप्ती वि-
चार्ये कथमपि तद्विहाव्याप्ति-
दोषान्न मुक्तिः ॥ ४ ॥

यूपः प्राकृतो वैकृतः सर्वो ऽपि तावदाहवनीयादि-
वदलौकिकः प्रोक्षणाजन्यादृष्टच्छेदनतक्षणाष्टाश्रीकरणा-
दिजन्यनियमादृष्टरूपानेकादृष्टसंस्कारविशिष्टस्यैव यूप-
शब्दार्थत्वात् । तत्र प्रकृतिद्रव्यनियमविधिः श्रूयते खा-
दिरो यूपो भवतीति । तत्राऽलौकिकयूपत्वावच्छेदेन
खादिरप्राप्त्यभावादपूर्वविधिलक्षणास्य तत्राप्यतिव्याप्तिः
स्यात् । नन्वाहवनीयादुद्देशेनाधानविधिवद्यूपोद्देशेन
खादिरविधिरपूर्वविधिरस्तु । यूपाहवनीययोरलौकिक-
त्वाविशेषात् । खादिरादिविधेर्नियमविधित्वप्रसिद्धिस्तु
वैकृतविधिविषया स्यात् विकृतावपि हि तत्र तत्र श्रूयते
खादिरो यूपो भवतीति । तस्य प्रकृतौ विकल्पितानां
खादिरपलाशादीनां विकृतावपि तथैव चोदकतः प्राप्तौ
खादिर एव तत्र ग्राह्य इति नियमविधित्वमुपपद्यतइति
चेत् । उच्यते । दैक्षे दीक्षासु यूपं छिनत्तीति दीक्षा-
कालकर्तव्यच्छेदने प्राकृतयूपे खादिरविधिरपि नियम-
विधिरेव । तदभावे तक्षणादिवाक्यपर्यालोचनया दारु-

मयत्वेनावगतस्य यूपस्य प्रकृत्याकाङ्क्षायामनियतानेक-
द्रव्याक्षेपस्यानिवार्यत्वात् । तन्क्षणाष्टाश्रीकरणादिविशि-
ष्टे यूपस्य दृष्टरूपे खदिरादीनां प्रकृतित्वयोग्यताया
लोकतो ऽवधारितत्वात् । आधानं त्वाहवनीयादीनां
दृष्टे ज्वलनाकारे न निष्पादकं किं तु तन्निष्ठापूर्वसं-
स्कारमात्र इति युक्तं तद्विधेः प्रोक्षणादिविधेरिवापूर्व-
विधित्वम् । तस्मात्प्राकृतखदिरादिनियमविधरतिव्या-
प्तिरप्यनिवार्यैव । एवमुद्देश्यगतविवक्षितरूपभेदाश्र-
यणेनाप्राप्तिसमर्थनस्यातिव्याप्तिदृष्टत्वात्तत्परिहाराय
यथा वार्त्तिकं तत्तद्विधरभावे विधेयत्वाभिमतस्य प्रा-
प्त्यप्राप्तिविवेचनेनैव नियमापूर्वविधिव्यवस्थोपपादनी-
या । तथा सति द्वादशाहे त्यनीकाविधरभावे ऽपि आ-
द्ययोरङ्गोद्कादैर्द्रवायवशुक्राग्रते प्राप्नुतः । गवाम-
यने चाद्ययोरङ्गोः प्रातिस्विकविधरभावे ऽपि स्वस्था-
नविष्टद्विमत्त्वानीकाविधिवलादैर्द्रवायवाग्रते प्राप्नुतः
इत्युदाहृतागृताविधचतुष्टयाव्याप्त्या सतिसातमीपक्षे
प्रथमविकल्पो दुष्ट एवेत्यर्थः । अस्मिन्नव विकल्पे स्थला-
न्तरे ऽप्यव्याप्तिं रूपभेदविवक्षया निरसितुमशक्यामु-
दाहरति ।

अव्याप्तिः पौर्णमास्यामपि यज-
नविधावत्र कल्पे प्रसर्पत् प्राप्नो-
द्दृश्यस्य तेन ह्यधिगतफलतो-
पांशुयाजस्य लभ्या ॥ स्यात्किं

चैषा पराग्न्याहुतिषु फलसमा-
 योजनार्थप्रवृत्तेर्निष्प्रत्यूहाग्नि-
 होत्राहुतियुगलमिताधारसंकी-
 र्तने ऽपि ॥५॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते । तावब्रूतावग्नीषोमा-
 वाज्यस्यैव नावुपांशु पौर्णमास्यां यजन्निति । अत्र वाक्ये
 कौत्तितानां यागतदपेक्षिताग्नीषोमदेवताऽऽज्यद्रव्योपां-
 शुत्वगुणपौर्णमासीकालानां मध्ये कालव्यतिरिक्तानां
 तत्तद्विध्यनुगुणशब्दाभावादन्यतः सम्भवत्प्राप्तिकानां
 तेषां पुनः श्रवणस्य निष्फलत्वाच्च कालस्यैव विधिः ।
 न ह्यग्नीषोमवक्तृकवाक्यगतस्य यजन्नित्यस्य यागविधौ
 षष्ठीचतुर्थीसाधारणस्य नावित्यस्य देवताविधाऽऽवाज्य-
 स्येति षष्ठ्यन्तस्य द्रव्यविधौ द्रागेवानुगुण्यमवगम्यते । स-
 म्भवति चोपांशुयाजमन्तरा यजतीति स्पष्टविधिना या-
 गस्य यष्ट्यदेवताप्रकाशनैकप्रयोजनकेनाग्नीषोमीयया-
 ज्यानुवाक्यायुगलेन देवतायाः सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृ-
 ह्यत इत्यादिना द्रव्यापेक्षायां सर्वयागार्थताविधायक-
 तथा क्लृप्तेन ध्रौवाज्यविनियोजकवचनेन द्रव्यस्य प्राप्तिः
 उपांशुत्वस्यापि^१ यागोत्पत्तिवाक्यत एव प्राप्तिः सम्भवति ।
 अतो ऽत्र पुराकल्पसरूपाऽर्थवादेन कृत्यः कालस्यैव
 विधिः तदनुगुणमप्तमीविभक्तिश्रवणात् । तद्विधानस्य
 फलत्वाच्च । तथा हि यद्यपि तद्विधानमुपांशुयाजस्य पौ

र्णमासीकालसिद्ध्यर्थं न भवति तस्योपांशुयाजमन्तरा य-
जतौत्युत्पत्तिवाक्येनैव पौर्णमासीकर्त्तव्याग्नेयाग्नीषोमी-
ययागद्वयान्तराले उपांशुयाजं विदधानेनार्थतः सिद्ध-
त्वात्तथापि उपांशुयाजस्य दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो
यजेत्यधिकारवाक्योद्देश्यफलसम्बन्धसिद्ध्यर्थं भवेदेव ।
एतदभावे विद्वद्वाक्यस्येनाधिकारवाक्यस्येन च दर्शपूर्णमा-
सपदेन यदाग्नेयो ऽष्टाकपालो ऽमावास्यायां पौर्णमा-
स्यां चाच्युतो भवति अग्नीषोमीयमेकादशकपालं पूर्ण-
मासे प्रायच्छदित्युत्पत्तिवाक्येनावगतपौर्णमासीकाल-
योगाग्नेयाग्नीषोमीययागयोरेव भटिति प्रवृत्तिनिमित्ता-
वगत्या प्रथमगृहीतयोः फलसम्बन्धकरणादर्थवगम्यपौ-
र्णमामीसम्बन्धस्योपांशुयाजस्य विलम्बितप्रवृत्तिनिमित्त-
प्रतीतिकतया विद्वद्वाक्याधिकारवाक्यगतपौर्णमासीपदा-
गृहीतस्य फलसम्बन्धो न सिद्ध इति । यत्तु भवदेवेना-
स्य विधेः प्रयोजनसुक्तं यदन्तरालविध्यर्थं लभ्य एवोपांशु-
याजे पौर्णमासीकालः स्यात्तदानीमाग्नेयो वै ब्राह्मणो
देवतया स सोमेनेष्टवा अग्नीषोमीयो भवतीति श्रुतेः ।
असोमयाजिनो ऽग्नीषोमीयपुरोडाशाभावेन तदीयाया-
मेकपुरोडाशायां पौर्णमास्यां पुरोडाशद्वयान्तराभावादु-
पांशुयाजो न प्राप्नुयात् प्रातिस्निककालविधिसङ्गावे-
त्वन्तरालानपेक्ष्यैव पौर्णमास्युपांशुयाजाङ्गमितिसिद्धेस्त-
दनुसारेणान्तरालश्रवणमाग्नेयोत्तरकालमात्रोपलक्षणां-
भवेदित्येकपुरोडाशायामप्युपांशुयाजः प्राप्नोति । अत-
स्तस्यामुपांशुयाजप्राप्त्यर्थः पौर्णमासीविधिरिति । तद-
सारम् । उपलक्षणापाये ऽप्युपलक्ष्यानपायन्यायादेवैक-

पुरोडाशायामपि तत्प्राप्तिसम्भवेन तदर्थं विध्यन्तरानपे-
क्षणात् । उपलक्षणं हि पुरोडाशद्वयमुपांशुयाजाङ्गभूतस्य
कालस्य न तु स्वयमुपांशुयाजाङ्गं येन तदभावे तद्वैगुण्य-
स्यात् । न च तदभावे ऽन्तरालस्याङ्गस्यालाभाद्वैगुण्य-
म् । उपलक्षणापाये ऽप्युपलक्ष्यानपायस्य प्रतिदिनं श-
ङ्खवेलायामागन्तव्यमित्यादौ प्रसिद्धत्वात् । न हि कालं
विशेषोपलक्षणतयोपात्ते शङ्खध्वनौ क्व चिद्विवसे दैवाद-
कृते सति तदुपलक्षितः कालो नास्तीति नावगम्यते । ननु
द्विपुरोडाशायां स्यादन्तरार्थत्वादिति दाशमन्त्याधिकर-
णे अन्तरालश्रुतिबलाद्विपुरोडाशायामेवोपांशुयाज इति
पूर्वपक्षे प्राप्ते उभयोस्तुविधानादितिसिद्धान्तसूत्रेणोपांशु
पौर्णमास्यां यजन्निति पौर्णमासीविधानमेव हेतूकृत्य
द्विपुरोडाशायामेकपुरोडाशायान्त्रोपांशुयाजः समर्थितः
सत्यम् । उत्पत्तिशिष्टान्तरालकालवैगुण्ये सति हेतुरसा-
धक इत्यस्वारस्यादेव तदनन्तरमनपायो हि कालस्य लक्ष-
णं हि पुरोडाशाविति सूत्रान्तरेण तथैव पूर्वहेतुस्वारस्यं
वर्णयता तद्भाष्येण च लक्ष्यानपायन्यायमेव हेतूकृत्य
कालवैगुण्याभावः समर्थितः । तन्नयायापेक्षणे च तत
एवैकपुरोडाशायामप्युपांशुयाजप्राप्तिर्भवतीति न सा
पौर्णमासीविधानमपेक्षते । अवश्यं चोपलक्ष्यानपायन्या-
यमात्राद्विध्यन्तरमनपेक्ष्यैवोपलक्षणराहित्ये ऽपि प्राप्ति-
र्भवतीति त्वयापि स्वीकरणीयम् । अन्यथा पौर्णमासी-
विधिबलादेकपुरोडाशायां प्राप्नुवन्त्युपांशुयाजो ऽग्नीषो-
मदेवत्येव प्राप्नुयात् । विष्णुदैवत्यः प्रजापतिदैवत्यश्च न
प्राप्नुयात् । पौर्णमासीविधौ तावब्रूतावग्नीषोमाविति श्रव-

णात् । एकपुरोडाशायामुपांशुयाजसामान्यप्रापकविध्य-
न्तराभावाच्च । तस्मात्तत्राग्नीषोमयोरुपलक्षणात्वाद्देवता-
न्तरवतो ऽप्युपांशुयाजस्याग्नीषोमोपलक्षितयागत्वानपा-
यादेवैकपुरोडाशयां प्राप्तिः समर्थनीयेति तत एव लक्ष्या-
नपायन्यायादुपांशुयाजमन्तरा यजतीति विधिनापेक्षि-
तादेकपुरोडाशायामपि तत्प्राप्तिः सिद्धेत्येति न पौर्ण-
मासीविधेः प्रयोजनमिति प्रागुक्तोपांशुयाजस्य फलसि-
द्धिः प्रयोजनम् । तदेव प्रयोजनमुपांशुयाजाधिकरणे प्रा-
योवचनाच्चेति सूत्रेण तद्वार्त्तिकेन च स्पष्टीकृतम् । तत्र
ह्यधिकरणे “विष्णुरुपांशुयष्टव्यो ऽजामित्वाय” “अग्नी-
षोमावुपांशुयष्टव्यावजामित्वाय” “प्रजापतिरुपांशुयष्टव्यो
ऽजामित्वायेति” त्रयाणां यागानां विधयः । अन्तरावाक्यं
तु तत्समुदायानुवादो विद्वद्वाक्यवदिति पूर्वपक्षनिराकर-
णार्थं सूत्रं प्रायोवचनादिति । शिरो वा एतद्वृत्तस्य य-
दाग्नेयः हृदयमुपांशुयाजः पादावग्नीषोमीय इत्युपांशु-
याजस्य प्रधानप्रायपाठात्प्राधान्यावगतेर्विष्ण्वादवाक्यै-
स्त्रयाणां यागानामुपांशुयाजशब्दपरामृष्टानां विधावुपां-
शुयाजमात्रप्राधान्यावगतिबाधप्रसङ्गादन्तरावाक्यविधेय
एकएवोपांशुयाजस्तदर्थवादा विष्ण्वादवाक्यानीति सूत्र-
स्यास्य भाष्ये तात्पर्यमुक्तम् । कथं यागत्रयविधिपक्षे तत्प्रा-
धान्यबाधः स्यादित्याशङ्क्योपपादितं वार्त्तिके । विष्णुप्र-
जापत्यग्नीषोमदेवत्ययागत्रयविधिपक्षे तावब्रूतावग्नी-
षोमावित्यादिनाग्नीषोमदेवत्यस्यैव यागस्य पौर्णमासी-
विधिरिति स्यात् । तथा च तस्यैव विद्वद्वाक्यफलवाक्य-

स्य पौर्णमासीपदगृहीतस्य फलसंबन्धेन प्राधान्यं सिद्धोत् न तु तदगृहीतयोर्विष्णुप्रजापतिदेवत्ययागयोः । अन्तरावाक्येनैकस्यैव यागस्य विधिस्तत्रैव शाखाभेदेनास्मात्तेर्याज्यानुवाक्यायुगलैः प्रापिता विष्ण्वाददेवता विकल्पयन्त इति । सिद्धान्तपक्षे तु विष्णुप्रजापतिदेवत्यस्याप्येकत्वेनार्गनीषोमोपलक्षितत्वानुपायादुपांशुयाजसामान्यस्य पौर्णमासीकालसंबन्धलाभेन सिद्धाति प्राधान्यमित्यनेन पौर्णमासीविधिनैव लभ्यः फलसंबन्धो नान्तरालविधिलभ्य इत्याशयः स्पष्ट एव । अन्यथा विष्णुप्रजापतिदेवत्ययोराहत्य पौर्णमासीविध्यभावे ऽप्यन्तरालकालतयार्थप्राप्तपौर्णमासीसंबन्धेनैव फलविधिगृहीतयोः प्राधान्यं सिद्धोदिति तत्प्राधान्यावगतिबाधप्रसङ्गदूषणमसमञ्जसं स्यात् । नन्वन्तरावाक्यं यागत्रयसमुदायानुवादकमिति पूर्वपक्षे ऽन्तराले यागविधायकं किं चिद्वाक्यं नास्तीति विष्णुप्रजापतिदेवत्ययोः फलसंबन्धार्थं पौर्णमासीविधिरेव शरणीकरणीयः । अतो यागभेदे तस्याग्नीषोमीयमात्रविषयत्वेन तयोः फलसंबन्धो न सिद्धोदिति तद्दूषणसामञ्जस्यमिति चेत् । न । अन्तरावाक्यमनुवाद इति पक्षे ऽपि^१ दोषपरिहारार्थमन्तराश्रुतेरनालम्बनत्वपरिहारार्थं च त्विष्वपि यागेष्वन्तरालप्राप्तेरवश्यवक्तव्यत्वात् । भवदेवेनैवोपांशुयाजाधिकरणपूर्वपक्षे कथमन्तरावाक्यस्य सर्वात्मनानुवादकत्वमन्तरालस्यैवा-

१ जोमितादोषपरिहारार्थमित्यर्थः तथा च जामितादोषोपक्रमोपसंहाराभ्यामेवाल्-
रालप्राप्त्यातद्वारा पौर्णमासीसम्बन्धसिद्धौ त पौर्णमासीविधिः शरणकरणीय इति भावः एवं-
च लक्ष्यानुपायार्थं प्रागुक्तमवलम्ब्यैव प्राधान्यावगतिबाधप्रसङ्गदूषणं वार्तिकोक्तं समञ्ज-
समिति द्रष्टव्यम् । अप्राप्तार्थकवाक्यानुवादत्वानुपपन्नरूपोदोषइत्यर्थः ।

ऽप्राप्तस्य विधेयत्वादित्याशङ्क्य जामितादोषोपक्रमेण
विष्ण्वादिवाक्येषु प्रत्येकमजामित्वानुवादेन च तेष्वन्त-
रालप्राप्तिरुक्ता भवति चानुवादतो ऽपि स्थाननियमो
यथा न गिरागिरिति ब्रूयादिति गिरापदनिषेधानुवाद-
बलादिरापदस्य गिरापदस्थाननिवेशित्वम् इति सदृष्टा-
न्तमुपपादितत्वात् । केचित्तु विष्ण्वादिवाक्यानि याग-
विधय इति पक्षे तत्प्राधान्यबाधमन्यथा समर्थयन्ते ।
विष्ण्वादिवाक्येषु तद्व्यप्रत्ययात्प्रथमं गुणकर्मत्वधीर्भवति ।
कर्मान्तरानुपयोगानुसंधानेन तु प्रधानकर्मतावगन्तव्या ।
अतः शीघ्रावगतप्रधानकर्मणामेवाधिकारानुप्रवेशादुपां-
शुयाजस्य तदननुप्रवेशेन प्रधान्यावगतिर्विहिन्येत । अ-
न्तरावाक्यं यागविधिरिति पक्षे तु तत्र तद्व्यप्रत्ययाभा-
वेन गुणकर्मत्वधीकृतविलम्बाप्रसक्तेराग्नेयादिवदेवाधि-
कारानुप्रवेशात्प्राधान्यावगतिर्न विहन्यतइति तेषाम-
प्यधिकारानुप्रवेशोपयोग्यार्थप्रतीतिशैघ्र्यमान्द्यकृततदनु-
प्रवेशाननुप्रवेशन्यायस्य संमतत्वादुपांशुयाजस्य आहत्य
पौर्णमासीविध्यभावे तु श्रुतपौर्णमासीकालयोराग्नेया-
ग्नौषोमीययोरेवाधिकारानुप्रवेशः स्यादित्युपांशुयाजस्य
तदनुप्रवेशलाभफलक एव पौर्णमासीविधिः सिद्ध्यति ।
स्यादेतत् । यदि पौर्णमासीसंबन्धप्रतीतिशैघ्र्यमान्द्याभ्या-
मधिकारानुप्रवेशाननुप्रवेशौ स्यातां तदोपांशुयाजस्यो-
त्पत्तिवाक्यप्रवृत्तिभाषेक्षेण वाक्यान्तरेण पौर्णमासीसंब-
न्धलाभे ऽप्युत्पत्तिवाक्यावगतपौर्णमासीसंबन्धयोराग्ने-
याग्नौषोमीययोरेव तदनुप्रवेशः स्यादिति स दोषस्त-
दवस्थः । न च वाच्यमनन्यप्रयोजनः पौर्णमासीविधिर्वि-

लम्बितो ऽपि तस्याधिकारसंवम्बन्धमापादयिष्यति । अन्यथा तद्वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । एकपुरोडाशायामुपांशुयाज प्राप्तेर्लक्ष्यानपोयन्यायलभ्यतयैतद्विधिप्रयोजनत्वाभावा-
दिति । अमावास्यायामुपांशुयाजव्यावर्तनेनापि पौर्णमा-
सीविधेश्चारितार्थात् । उपांशुयाजोत्पत्तिवाक्यपर्यालो-
चनया ह्यभावास्यायामपि स प्राप्नोति । यथा पौर्णमास्या-
माग्नेयाग्नीषोमीयौ पुरोडाशौ तथा ऽऽमावास्यायामाग्ने-
यैन्द्राग्नौ स्त इति पुरोडाशद्वयान्तरालस्य द्वयोरपि स-
त्त्वादमावास्यायां सोमयाजिन ऐन्द्राग्नाभावेनैव पौर्ण-
मास्यामसोमयाजिनो ऽग्नौषोमीयाभावेन पुरोडाशद्वया-
सार्वत्रिकत्वस्य तयोरविशिष्टत्वात् । तस्मात्पौर्णमासी-
विधिरमावास्याव्यावर्तनेन चरितार्थः स्यादेव । अत एव
दशमे अपि वा पौर्णमास्यां स्यात्प्रधानशब्दसंयोगान्मन्त्रो
यथा प्रधानं स्यादितिसूत्रेण प्रधानस्योपांशुयाजस्यो-
पांशु पौर्णमास्यां यजन्निति शब्देन पौर्णमासीकालसंयो-
जनात् पौर्णमास्यामेवोपांशुयाजः कार्य इति पौर्णमासी-
विधिवलादेवामावास्याव्यावर्तनं कृतमिति^१ चेत् । उच्यते
उपांशुयाजमन्तरा यजतीति उत्पत्तिवाक्यं पौर्णमासी-
रूप एवान्तरालकाले उपांशुयाजं विदधाति । उपांशुपौ-
र्णमास्यां यजन्निति प्रकृत्यजामि वा एतदित्याम्नानादि-
ति दशमान्त्याधिकरणे भाष्यटुप्टीकयोरुक्तम् । अत उपां
शुयाजस्योत्पत्तिवाक्यावगतपौर्णमासीकालत्वाविशेषान्न
कश्चिदधिकारानुप्रवेशे ऽन्तरायः^२ । एवं च यद्यप्यत्र पौर्ण-

१ तस्मात्परिसंख्याविधिरितिनोक्ता व्याप्तिरिति भावः ।

२ फलसंबन्धोविघ्न इति २ पु० पा० ।

मासीविधिरमावास्याव्यावर्त्तनेन परिसंख्यारूपस्तथापि
तदनन्तराम्नातोत्पत्तिवाक्यश्रुतमन्तरालकालं पौर्णमा-
सीरूपतां नयन् उपांशुयाजस्य फलसंबन्धार्थो ऽपि भव-
तीति अपूर्वविधिरूपतायाः आवश्यकं भाविनी । ततश्चात्रा-
नुपादेयत्वेनोद्देश्ये पौर्णमासीकाले विधेयस्य यागस्य प्रा-
प्तिरेतदभावे ऽप्युत्पत्तिवाक्यपर्यालोचनयार्थाल्लभ्यतइति
तस्याः फलत्वाभावात्तां^१ विहाय विधेयस्य^२ अनुद्देश्याधि-
कारवाक्योपात्तस्वर्गप्राप्तिफलत्वेनोपाददाने ऽस्मिन्विधौ
रूपभेदविवक्षायामप्यव्याप्तिरनिवार्या । न ह्यत्र पौर्णमा-
सीत्वोपहिते^३ उपांशुयाजस्याप्राप्तिरस्ति । अन्तरालविधि-
सामर्थ्येन तत्प्राप्तिसम्भवान्न वा तदन्येन केन चित् रूपेणो
पहिते तत्र तस्याप्राप्तिसुपपाद्य तत्प्रापणार्थमिदं वचन-
मिति कल्पने किं चित्प्रयोजनमस्ति । पौर्णमासीत्वो-
पहितएव तद्विधानस्य फलसंबन्धसिद्ध्या प्रयोजनवत्त्वा-
त् । तस्मात् रूपभेदविवक्षायामप्युक्तविधावव्याप्तिः स्या-
देव । अपि च द्वे आहवनीये चतस्रो गार्हपत्ये चतस्रो
ऽग्वाहार्यपचने दश संपद्यन्ते दशाक्षरा विराट्रूप एवं
विहान्विराट्संपन्नमग्निहोत्र जुहोतीत्यत्र द्वे आहवनीये
इत्यस्मिन्द्वयोरग्निहोत्रोक्त्योर्यदाहवनीये जुहोतीतिसा-
मान्यशास्त्रप्रमिताहवनीयरूपधारसङ्कीर्त्तने ऽप्यव्याप्तिः ।
इदं हि नाहवनीयस्याहुतिद्वयसंबन्धप्राप्त्यर्थं सामान्यशा-
स्त्रेणा^४ प्राप्तत्वात् । नापि तदन्यस्य यस्य कस्य चित्संब-

१ पौर्णमासीप्राप्तिम् ।

२ उपांशुयागस्य ।

३ पौर्णमासीत्वावच्छिन्ने तु प्राप्तिर्नास्ति ।

४ यदाहवनीयजुहोतीत्यनेन ।

न्वप्राप्त्यर्थमनेन कस्यापि तत्संबन्धप्राप्त्यलाभात् । नापि
 विराट्संपत्तिवाक्यानुसारेण दशसंख्यानामग्निहोत्राहु-
 तीनां मध्ये द्वे एवाहवनीये न त्वष्टावितरा इति परि-
 संख्यार्थमष्टानां गार्हपत्यान्वाहार्यपचनरूपाधिकरणान्त-
 रविधानादेवाहवनीयव्यावृत्तिसिद्धेः । किं तु तासामष्टा-
 नामाहुतीनामाहुतिद्वयवदग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम
 इत्यधिकारवाक्यबोध्यफलसंबन्धप्राप्त्यर्थम् । तथा हि । द्वे
 आहवनीय इत्येतदभावे चतस्रो गार्हपत्ये चतस्रो ऽन्वा-
 हार्यपचन इति वाक्ये संख्याधिकरणविशिष्टकर्मविधा-
 यके स्याताम् । न त्वग्निहोत्रं जुहोतीत्युत्पत्तिवाक्यवि-
 हितकर्मानुवादेन गुणविधायके प्राप्ते कर्मणि संख्याधि-
 करणरूपानकगुणविधाने वाक्यभेदापत्तेः । न च यथा य-
 दग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति यत्सूर्याय च प्र-
 जापतये च प्रातरिति वाक्ययोः कालदेवतारूपानेकगु-
 णश्रवणे प्यऽग्निहोत्रवाक्योत्पन्नहोमानुवादेन गुणमा-
 त्रविधानमिति तस्यैकस्यैव होमस्य सायंप्रातःकालयो-
 रग्निप्रजापतिसूर्यप्रजापतिरूपदेवताभेदेन द्विर्द्विरभ्यास
 इत्यभ्युपगम्यते । एवमिहाप्यनेकगुणश्रवणे ऽपि तस्मिन्
 होमे गुणमात्रविधानमिति तस्यैवाधिकरणभेदेन चतुश्च-
 तुरभ्यासो ऽप्यभ्युपगम्यतामिति वाच्यम् । सायं जुहोति
 प्रातर्जुहोतीतिविधिभ्यां सायंप्रातःकालयोरग्निर्ज्योति-
 र्ज्योतिरग्निः स्वाहा सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति
 तत्तत्कालाग्निहोत्रमन्त्राभ्यामग्निः सूर्ययोश्च प्राप्तत्वेन य-
 दग्नये यत्सूर्यायेतिवाक्ययोः कालद्वये ऽपि प्रजापतिमा-
 त्रविधिसंक्रान्ततया तयोर्गुणमात्रविधाने ऽपि वाक्यभे-

दाप्रसङ्गात् । इह संख्याधिकरणयोर्द्वयं गृह्यनन्यलभ्यत्वे-
न गुणमात्रविधाने वाक्यभेदानिवारणात् । एवं च गा-
र्हपत्यान्वाहार्यपचनवाक्ययोः संख्याधिकरणविशिष्टहो-
मविध्यवश्यंभावे ऽष्टावपि होमा अग्निहोत्रवाक्यविधेया-
त्सायंप्रातःकालयोर्देवताभेदेन द्विर्हिरव्यसनीयाद्धोमा-
दन्य एव स्युर्विहितस्य विधानायोगादिति न तेषामग्नि-
होत्रमिति नाम सिद्ध्यति किं त्वग्निहोत्रवाक्यविधेय-
स्यैकस्यैव होमस्य तन्नामेति प्राप्नोति तदुत्पत्तिवाक्यगत-
त्वात् । अग्निहोत्रवाक्यविहितस्य साध्यामस्य होमस्य गा-
र्हपत्यान्वाहार्यपचनवाक्यविहितानां होमानामनुवादके
विराट्सम्पत्तिवाक्ये तावत्साधारण्येनाग्निहोत्रशब्दप्र-
योगसत्त्वे ऽपि तस्य कृत्विन्यायेन लक्षणयोपपत्तेः । अग्नि-
होत्रवाक्यविहिते कर्मणि प्रथमावगते शक्त्यवश्यम्भावेन
तत्सम्बन्धादितरेषु लक्षणोपपत्तावनेकत्र शक्तिकल्पन-
स्यान्याय्यत्वात् । अत एव रथन्तरं पृष्ठं भवति बृहत्यृष्ठं
भवतीत्युत्पत्तिवाक्ययोर्माहेन्द्रस्त्रोत्रनामत्वेन प्रथमावग-
तपृष्ठशब्दस्य सप्तदशानि पृष्ठानीत्यनुवादवाक्ये माहेन्द्रा-
दिषु चतुर्षु स्तोत्रेषु प्रयोगो लाक्षणिक इति प्रकृतौ
पृष्ठबहुत्वं नास्तीति प्रपञ्चितं सप्तमे विश्वजिति सर्व-
यष्टे तत्पूर्वकत्वात् ज्योतिष्टोमिकानि पृष्ठान्यस्ति च पृ-
ष्ठशब्द इत्यधिकरणे एवं चाधिकारवाक्यस्येनाग्निहोत्र-
नाम्ना ऽग्निहोत्रवाक्यविहितस्यैव होमस्य ग्रहणात्तस्यैव
फलसम्बन्धः स्यान्न तु चतस्रइत्यादिवाक्यविहितानाम-
ष्टानां होमानां द्वे आहवनीये इति वाक्यसत्त्वे तु विरा-

दसम्पत्तिवाक्यानुसारेण दशधाऽभ्यसनीयस्याग्निहोत्रम-
स्य दशानामभ्यासानां मध्ये द्वे आवहवनीये इत्यनेन
परिसंख्यातानामष्टानामपेक्षितमधिकरणमेवं चतस्र इ-
त्यादिवाक्याभ्यां विधीयते । तयोश्चतुःसंख्याश्रवणान्तु
समं स्थादश्रुतत्वादिति न्यायप्राप्तानुवादकमिति लभ्यते
एवम् अग्निहोत्रवाक्यविहितस्यैव होमस्य देवताभेदेना-
धिकरणभेदेन च सायं प्रातश्च दशदशाभ्यासाः न तु
तद्व्यतिरेकेण होमोन्तराणि सन्तीति पर्यवसाने ऽधिकार-
वाक्यगतमग्निहोत्रनाम सर्वविधाभ्याससहितस्याग्निहो-
त्रस्य समर्पकमिति सर्वसाधारण्येन फलसम्बन्धः प्राप्नो-
ति । यथा सोमेन यजेतेति वाक्योत्पन्नस्यैन्द्रवाय्वादिदे-
वताभेदेनाभ्यसनीयस्य सोमयागस्य ज्योतिष्टोमपदं ना-
मेति सर्वाभ्याससहितस्य सोमयागस्याधिकारवाक्येन
फलसम्बन्धः । न च द्वे आवहनीय इति वाक्याभावे
ऽपि विराट्सम्पत्तिवाक्यमग्निहोत्रहोमस्य दशधाभ्या-
सविधायकमभ्युपगम्यतां तथा सति तत्र त्वदुक्तरीत्या
ऽष्टानामभ्यासानामधिकरणमात्रविधायकयोर्गार्हपत्या-
न्वाहार्यपचनवाक्ययोः संख्याश्रवणं न्यायप्राप्तानुवादकं
भविष्यतीत्यापराग्निकहोमानामग्निहोत्रहोमाभ्याससह-
पत्वेन फलसम्बन्धः सिद्धोदिति वाच्यम् । यदि ह्या-
हवनीयवाक्यं न स्यात्तदा गार्हपत्यान्वाहार्यपचन-
वाक्ययोस्तदधिकरणविधायकत्वे दशानामपि तद-
भ्यासानामधिकरणविधायकत्वापत्त्या चतुःसंख्यानुवादा-
संभवेन तयोः संख्याधिकरणविशिष्टकर्मान्तरविधा-

यकत्वस्यावश्यंभावितया विराट्संपत्तिवाक्यमग्निहोत्रा-
नग्निहोत्रहोमानां प्रचयशिष्टसंस्थानुवादकमित्यकामे-
नापि स्वीकरणीयम् । तस्मादाहवनीयवाक्यप्रवृत्त्यधो-
नवापराग्निकहोमानां फलसंबन्धः । एवं चास्मिन्दे
आहवनीय इति विधौ अविधेयानामापराग्निकहो-
माभ्यासानां तदनुद्देश्यस्वर्गसंबन्धप्रापणमेव फलमि-
त्ययं विधिरुद्देश्ये विधेयस्य नित्यप्राप्तत्वात्तस्यान्यत्र त-
त्त्वान्यस्य वा प्राप्यस्य नियमस्य निवर्त्यस्य वा भावाच्च
केवलं परफलसंबन्धबोधनार्थः । अत्रायं संग्रहः ।
द्वे आहवनीय इति श्रुतो विधिर्ह्यग्निहोत्रमधिकृ-
त्य परसंबन्धविधानं विनास्य न स्यात्फलं किञ्चित् ।
प्राप्तं तत्प्रापणीयं किल यदिह कियान्पूरणीयोऽस्ति नांशो
नानिष्टं वा निवर्त्य निजविषयतया दृश्यते किं चिदस्य ।
किं तु व्यापारमेव प्रथयति फलसंयोजनार्थं परेषां ।
प्राप्तः पुण्यैरगण्यैरिव विबुधगणो वेकटक्षोणिपालम् ॥

तस्मादास्मिन्नपि विधावव्याप्तिरनिवार्येति भावः । अ-
थान्यत्राप्यव्याप्तिमुदाहरति ।

आकाङ्क्षयादर्थवादादुपनमति
फले कर्मणी यद्विधानम् । त-
त्राप्येषा तदङ्गीभवनकृति भवे-
त्सन्निधानश्रुतानाम् । यत्कि-
ञ्चिद्यत्र कुत्राप्यनधिगतवती-

त्येव लक्ष्म्यस्थितिश्चेद्वन्त्यादेषु
प्रसिद्धो नियमविधिरपि स्या-
दपूर्वं विधानम् ॥ ६ ॥

वैश्वदेवीं सांग्रहणीं निर्वपेद् ग्रामकामो वैश्वदेवा वै
सञ्जाता विश्वानेव देवान्स्वेन भागधेयेनोपधावति त ए-
वास्मै सजातान् प्रयच्छन्ति ग्राम्येव भवतीति श्रूयते । तत्र
सांग्रहणीष्टेर्ग्रामफले यद्विधानं तत्र तस्यास्तत्प्राप्त्यर्थं रा-
विसन्नन्यायेन समनन्तरपठितार्थवादादेव तत्प्राप्तिसंभ-
वात् । आकाङ्क्षो ह्यत्र विधिनार्थवादः स्तुतिलाभाय
विशिष्य चाऽत्र ग्रामशब्दो ऽयं बह्वर्थ इति महाभाष्योक्ते-
रनेकार्थस्य फलसमर्पकस्य ग्रामशब्दस्य विवक्षितार्थनि-
र्णयलाभाय किं तु सांग्रहण्यास्तदर्थवादात् फलकल्प-
नायामामनमस्यामनमस्य देवा इति तिस्र आहुतौर्जु-
होति एतावन्तो वै सजाता ये महान्तो ये क्षुल्लका
यास्त्रियस्तांस्तानेवावरुन्धेत् एनमवरुद्धा उपतिष्ठन्तीति
तत्सन्निधिपठितानामामनहोमानामपि तदर्थवादात्फ-
लार्थत्वकल्पनापसक्त्या तेषां सांग्रहण्यङ्गत्वं न प्राप्नुया-
दिति तत्प्राप्त्यर्थम् । एतत्सत्त्वे हि प्रत्यक्षेण विधिना सां-
ग्रहण्याः शीघ्रं फलसंबन्धे ऽवगते फलवदफलन्यायादा-
मनहोमानां तदङ्गत्वं प्राप्नोति । एवं चात्र विधेयायाः सां-
ग्रहण्याः केनापि रूपेणोद्देश्यग्रामसंबन्धाप्राप्तिर्नास्तीत्य-
त्वाप्यव्याप्तिरनिवार्या । ननु लक्षणे प्रकृतविध्युद्देश्यम-
प्राप्ते सतीति न विशेष्यते किं तु विधिविषये ऽन्यस्मिन्वा

प्रकृतविध्युद्देश्यमन्यद्वा किञ्चिदप्राप्ते सतीति । तथा च नैतासामव्याप्तीनामवकाश इति चेत् । एवं ब्रौह्मी-
नवहन्तीत्यादिषु प्रसिद्धो नियमविधिरप्यपूर्वविधिः स्या-
त् । दार्शपौर्णमासिके प्रयाजादौ सौर्यादिविकृतिमप्राप्ते
सति तद्विधिप्रवृत्तेरतस्तथाविवक्षणीयचित्यादव्याप्तिः स्या-
देवेति भावः । स्यादेतत् । विधिरत्यन्तमप्राप्त इत्यस्य
तद्विध्यप्रवृत्तावप्राप्तिः प्रसक्तिमतीतिपर्यवसितो ऽर्थस्तस्य
श्लोकस्य व्याख्यानसमये सूचितस्तेन तस्य विधेस्तत्प्रा-
प्तिफलकत्वमर्थाल्लभ्यते । अतो यस्मिन्कास्त्रिंश्विधात्कि-
ञ्चिदप्राप्ते सतीति विवक्षायामपि तस्य तत्प्राप्तिफलक
इत्यधिकांशस्य लक्षणे निवेशान्नावहनननियमविधाव-
तिव्याप्तिप्रसङ्गः । तस्य सौर्यादिषु प्रयाजादिप्राप्तिफ-
लकत्वाभावात् । एवं च वैकृताग्न्यतिग्राह्यविधिष्ववि-
धेयानामपि गुणकामानां तत्तद्विध्युद्देश्यासु विकृतिषु
प्राप्तेर्द्वादशाहिकगवामयनिकच्यनीकान्तर्गततदनन्तर्ग-
तविधिषु विधेयानामेवाग्रतानां तत्तद्विध्यनुद्देश्यासु द्वा-
दशाहविकृतिषु प्राप्तेः । “उपांशु पौर्णमास्यां यजन्ति”ति
विधौ अविधेयस्योपांशुयाजस्य तद्विध्यनुद्देश्ये स्वर्गे
प्राप्तेः द्वे आवहनीय इति विधानविधेयानामपरा-
ग्निकहोमानामनुद्देश्ये स्वर्गे प्राप्तेः सांग्रहणीफलवि-
धावविधेयानां तत्सन्निधिपठितानामनुद्देश्य तद्विधेये
कर्मणि प्राप्तेः फलस्य सङ्गावान्न काथव्याप्तिशङ्काव-
काशो ऽपीत्याशङ्क्याह ।

उद्देष्ट्ये ऽन्यत्र वा यद्विधिपदमि-
 तरद्वापि न प्राप्तिमत्स्यात् त-
 त्प्राप्तिं तत्रतन्वन्विधिरितिकरणे
 ऽप्येवमव्याप्तिरेव । ज्योतिष्टोमा-
 दिकानां त्रिदिवगतिफले सर्व-
 कामोक्तिसिद्धे किं प्राप्यं धर्म-
 जाते प्रकरणगमिते स्वर्गकाम-
 श्रुतिभ्याम् ॥ ७ ॥

“ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत” “दर्शपूर्णमासाभ्यां
 स्वर्गकामो यजेते”ति श्रूयते । इदं वाक्यद्वयं ज्योतिष्टो-
 मशब्दगृहीतस्य सोमयागस्य दर्शपूर्णमासशब्दगृहीता-
 नामाग्नेयादियागानां च न स्वरूपप्राप्त्यर्थं “सोमेन यजे-
 ते”तिवाक्येनान्नेयादिवाक्यैश्च तेषां प्राप्तत्वादिति ता-
 वत्स्पष्टमेव । नापि तेषां स्वर्गफलसंबन्धप्राप्त्यर्थम् । “ए-
 कस्मै वा अन्ये यज्ञक्रतवः कामायाह्नियन्ते सर्वेभ्यो
 ज्योतिष्टोमः” । “एकस्मै वा अन्ये यज्ञक्रतवः कामाया-
 ह्नियन्ते सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासाविति” वचनाभ्यां
 तेषां पश्वादिफलकत्ववत्स्वर्गफलकत्वस्यापि प्राप्तिस-
 म्भवात् । नापि अङ्गसंबन्धबोधनार्थं प्रकरणकल्पेन वा-
 क्येन तत्प्राप्तिसम्भवात् । न हि स्वर्गकामवाक्ययोरङ्गसंब-
 न्धबोधकत्वमपि तदुचितशब्दकल्पनां विना सम्भवति ।
 तयोरङ्गसमर्पकशब्दाभावात् । न च दीक्षणीयादिसमि-

दादिवाकाविशेषितयोस्तयोस्तत्संबन्धबोधकत्वं सम्भव-
तीति वाच्यम् । दीक्षणीयादिवाक्येष्वपि यच्छब्दोपव-
न्धरहितस्वतन्त्राख्यातसत्त्वेन स्वतस्तेषामन्यविशेषण-
त्वालाभात् । तस्मात्स्वर्गकामवाक्ययोरङ्गसंबन्धबोधक-
त्वाङ्गीकारे ऽपि तयोर्दीक्षणीयादिसमिदादिवाक्यानां-
चाप्रत्यक्षमप्येकवाक्यत्वं प्रकरणबलेनैकवाक्यतापादक-
शब्दकल्पनयोपपादनौयम् । तथा हि ज्योतिष्टोमेन दर्श-
पूर्णमासाभ्यां वा स्वर्गापूर्वं भावयेदित्युक्ते भवति प्रका-
राकाङ्क्षा कथं तेन ताभ्यां वा तद्भावनीयमिति अनिर्ज्ञा-
तप्रकारत्वात् । न हि गोधूमैर्मण्डकाः कार्या इत्युक्ते
तत्प्रकारानभिज्ञस्य नियोज्यस्याकाङ्क्षा न भवति कथं
गोधूमैर्मण्डकाः कर्त्तव्या इति कुठारेण वृक्षं छिन्धीत्यु-
क्ते तत्प्रकारानभिज्ञस्य भवत्येव तदाकाङ्क्षा तं प्रतिह-
स्ताभ्यां कुठारं गृहीत्वा तदुद्यमननिपातनव्यापाराव-
र्त्तनेनेतिवक्तव्यमेव । एतत्प्रकारस्य लोकप्रसिद्धतरत्वा-
त्प्रायेण तत्र न भवत्याकाङ्क्षा । इह तु ज्योतिष्टोमा-
दिभिः स्वर्गापूर्वसम्पादनस्यात्यन्तालौकिकत्वात्प्रका-
राकाङ्क्षावश्यम्भाविनी । तथा दीक्षणीयादीनामप्य-
स्ति प्रयोजनकाङ्क्षा । तदिह परस्परकाङ्क्षालक्षणं
प्रकरणे सति रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा
पशुकामो ह्येतेन यजेतेतिवत् दीक्षणीयादिवाक्यानां
प्रत्यक्षे ज्योतिष्टोमादिवाक्यैकवाक्यत्वे चासति येन श-
ब्देन दीक्षणीयादिव्यापाराणां ज्योतिष्टोमादिविशेष-
णतोच्यते तादृक्शब्दकल्पनेनाप्रत्यक्षमेकवाक्यत्वं प्रक-
रणबलेन कल्पनीयम् । यथा कीदृशं देवदत्तगृहमिति

प्रकाराकाङ्क्षायां द्वारोपान्तलिखितशङ्खपद्मनिधिवहुच-
म्पकालङ्कृतनिष्कुटं देवदत्तगृहमित्यभिधानतो विशेष-
णमनुक्त्वा इह देवदत्तगृहं वर्त्तते द्वारोपान्ते लिखिते श-
ङ्खपद्मे स्तः निष्कुटे चम्पकाः सन्तीत्येतावत्युक्ते ऽपि गृहस्य
प्रकाराकाङ्क्षया प्रकारोपदेशस्य प्रयोजनाकाङ्क्षया
च तदुचितशब्दकल्पनया एकवाक्यत्वं कल्प्यतइत्येव-
मेवोपपादितं तन्वरत्ने । तथा च सर्वकामवाक्ययोरङ्गसंब-
न्धबोधकत्वानङ्गीकारेण प्रकरणबलात्तद्वोधकं वाक्यं
कल्पयितुं शक्यम् । तथा हि यद्यपि सर्वकामवाक्ययोरा-
ख्यातरहितयोर्यागभावना न श्रूयते तथापि चतुर्थ्या
ज्योतिष्टोमस्य दर्शपूर्णमासयोश्च सर्वकामार्थत्वप्रतिपा-
दनात् ज्योतिष्टोमेन दर्शपूर्णमासाभां च स्वर्गपशुपुत्र-
हिरण्याद्यपूर्वं भावयेदित्यर्थतो लाभाख्यादेव तत्प्रकारा-
काङ्क्षा दीक्षणीयादीनां समिदादीनाञ्च पूर्ववत्प्रयोज-
नाकाङ्क्षा स्थितैव एवमुभयाकाङ्क्षालक्षणेन प्रकरणेन
दीक्षणीयादिभिः समिदादिभिश्चोपकृत्य ज्योतिष्टोमेन
दर्शपूर्णमासाभां च स्वर्गपशवाद्यपूर्वं भावयेदिति वाक्यं
किमिति कल्पयितुं न शक्यम् । एवं स्वर्गसंबन्धस्याङ्ग-
संबन्धस्य चान्यलभात्वे ऽपि^१ के चन स्वर्गसंबन्धे सर्व-
कामवचनलभ्ये स्वर्गकामवाक्ययोरकृतार्थत्वं मन्यमा-
नास्तयो रङ्गसंबन्धबोधनार्थत्वमित्याहुः । अन्ये तु सर्व-
कामश्रुत्यविरोधेन स्वर्गकामवाक्ययोरेव स्वर्गसंबन्ध-
बोधनार्थत्वं सर्वकामवाक्ययोस्तु सामान्यसुखप्रवृत्तयोः
स्वर्गेतरसंबन्धबोधनार्थत्वमित्याहुः । उभयोरप्यन्यतः

प्राप्तिसम्भवात्तद्व्यतिरेकेण च क्वचित्कस्य चित्प्रापणी-
यस्यादर्शनात्स्वर्गकामवाञ्छयोरुक्तलक्षणाव्याप्तिः सर्वधै-
वानिवार्येति भावः । अथ प्रकारान्तरेणोदाहृततदि-
तरापूर्वविधिष्वव्याप्तिमुदाहरति ।

नाना शाखाग्निहोत्रप्रभृतिवि-
धिषु चाव्याप्तिरेवं सति स्यात्
तत्तद्विध्यप्रवृत्तावपि तदधिग-
तिः स्याद्वि विध्यन्तरेण । सासा
प्राप्तिस्तु नैवाभ्युदयफलवती-
त्येवमप्राप्तिसत्त्वं कृत्वाव्याप्ते-
र्निरासे नियमपरिसंख्यानवृत्ते-
र्निवृत्तिः ॥ ८ ॥

अग्निहोत्रादिविधयस्तावन्नानाशाखासु श्रूयन्ते । तेन
तत्तच्छाखान्नातविध्यभावे नानाशाखासु विप्रकीर्णा-
नामङ्गानामिवाग्निहोत्रादीनामपि शाखान्तरतः प्राप्ति-
स्यादेव । ततश्च तत्तद्विध्यभावे ऽन्यतः प्राप्त्यसम्भवरूप-
स्याप्राप्तविशेषणार्थस्याभावात्सर्वेष्वपि नानाशाखान्ना-
तापूर्वविधिष्वव्याप्तिरनिवार्या । ननु शाखान्तराधि-
करणे तेषां तत्तच्छाखाध्यायिनं प्रति स्वस्वशास्त्राध्ययन-
प्राथम्येनाज्ञातज्ञापकत्वं समर्थितम् । सत्यम् । न त्वज्ञा-
तज्ञापकत्वसिद्धिमात्रेणाप्राप्तविशेषणार्थो विवक्षितो

लभ्यते । न चाज्ञातत्वमेवाप्राप्तशब्दार्थः । तथा सति नियमपरिसंख्ययोरपि अर्थाच्चेपमन्त्रलिङ्गाभ्यां प्रागेव पृष्ठ-
 त्तयोरज्ञातज्ञापकत्वसत्त्वेन तयोरतिव्याप्त्यापत्तेः । न-
 न्वभ्युदयशिरस्कप्राप्तिसम्भवरहित्यमप्राप्त इत्यनेन वि-
 वक्षितम् । ततश्च स्वाध्यायो ऽध्येतव्य इति नियमविधि-
 बलादध्ययनगृहीतस्य स्वशाखान्तर्गतवाक्यजन्यतदर्थ-
 ज्ञानस्यैवाभ्युदयकारित्वेन स्वशाखान्तर्गतवाक्यसद्भावे
 शाखान्तर्गतवाक्यजन्यज्ञानस्याभ्युदयकारित्वस्याभावा-
 त्तत्तच्छाखाध्यायिपुरुषापेक्षया सर्वेषामग्निहोत्रादिवि-
 धौनामज्ञातज्ञापकत्ववदप्राप्तप्राप्तिफलकत्वमपि वि-
 वक्षितरूपमस्त्येवेति न नानाशाखाग्निहोत्रादिविधिष्व-
 व्याप्तिर्नापि स्वर्गकामवाक्येष्वव्याप्तिस्तेष्वपि साप्तदश्य-
 वाक्यान्यायेनाभ्युदयफलकप्राप्त्यभावसत्त्वात् । तथा हि
 साप्तदशसामिधेनीरनुब्रूयादित्यनारभ्य श्रूयते । अत्र
 विधौयमानस्य साप्तदश्यस्य न सामिधेनीद्वारा प्रकृतौ
 निवेशः प्राकरणीकतत्प्राञ्चदश्यावरुद्धत्वात् । किं तु वि-
 कृतिष्वेव । तत्रापि श्रुतसाप्तदश्यासु मित्वविन्दादिष्वेव
 निवेशो न सर्वासु विकृतिषु । अनारभ्यश्रुतं हि साप्तदश्यं
 यावत्सामिधेनीद्वारा सकलविकृत्यङ्गं कल्प्यते तावत्प्रा-
 करणिकैर्वाक्यैर्मित्वविन्दादिसंबन्धे कृते क्षीणार्थापत्तिर्न
 क्रत्वन्तरसंबन्धं कल्पयति । तेनानारभ्याधीतस्य साप्त-
 दश्यस्योपसंहारार्थानि तत्प्रकरणाधीतानि साप्तदश्य-
 वचनानि ततश्च प्राकरणीकवचनैः साप्तदश्यस्य क्रतु-
 संबन्धसिद्धिरनारभ्याधीतवाक्येन सामिधेनौसंबन्धसिद्धि-
 रिति मीमांसकमर्यादा । अत्रानारभ्य विधानाभावे

ऽपि साप्तदश्यस्य क्रतुसंबन्धवत्सामिधेनौसंबन्धो ऽपि प्राकरणीकवचनैरेव सिद्धतीति अनारभ्यविधानस्य वै-
यर्थ्यशङ्का प्राप्नोति । अत्रोक्तं तन्वरत्ने । यद्यपि प्राकर-
णिकेनैव क्रतुसंबन्धः सामिधेनौसंबन्धश्च सिद्धति । त-
थापि वाक्यद्वयाम्नानादेवं विज्ञानमभ्युदयकारीति वि-
ज्ञायते अर्थवादप्ररोचितवदिति । ततश्चास्य न्यायस्य
सार्वकाम्यवाक्यप्राप्त्यर्थस्वर्गकामवाक्यसाधारण्यात्तत्वा-
प्यभ्युदयशिरस्कप्राप्त्यभावो वक्तुं शक्यत इति चेत् ।
तथा सति नियमपरिसंख्याविध्योरत्यन्तमप्राप्त इति
विशेषणाभ्यां निवृत्तिर्न स्यात् । तत्रापि स्वाध्यायनिय-
मविधिवलादेवार्थाक्षेपमन्तलिङ्गाभ्यामवघातादिप्राप्तेर-
भ्युदयकारित्वाभावस्य वक्तुं शक्यत्वात् । तस्मादन्यतः
प्राप्त्यभावमात्रमिहाप्राप्तिरिति वक्तव्यमित्युदाहृत-
स्थलेष्वव्याप्तिः सुदृढैवेति भावः ॥ ७ ॥ नन्वस्त्व-
न्यतः प्राप्त्यभावमात्रमप्राप्तविशेषणार्थः । प्राप्त्यभावस्तु
तत्तद्विधिमात्राप्रवृत्ताविति नेष्यते किं तु विध्यन्तरा-
प्रवृत्तिसहितायां केवलायां वा तत्तद्विध्यप्रवृत्तौ यः
प्राप्त्यभावः स सर्वो ऽप्यप्राप्तविशेषणार्थ इतीष्यते । त-
तश्च तत्तच्छाखागताग्निहोत्रादिविध्यप्रवृत्तौ तदन्यसक-
लशाखागततत्तद्विध्यप्रवृत्तिसहितायां तदप्राप्तिरक्षतेति
न नानाशाखागताग्निहोत्रादिविधिष्वव्याप्तिः । नापि
स्वर्गकामविध्योरव्याप्तिस्तदप्रवृत्तौ सार्वकाम्यविध्यप्रवृ-
त्तिसहितायां ज्योतिष्टोमादीनां स्वर्गसंबन्धाप्राप्तिस-
त्त्वात् । “वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेते”ति “यावज्जीवं
दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेते”ति विधिभ्यां तेषां प्रत्यवायपरि-

हारार्थत्वावगमेन तत एव फलाकाङ्क्षाशान्तेर्विश्वजिन्या-
 याविषयतया ततः स्वर्गसंबन्धप्राप्तेरनाशङ्कनीयत्वात् ।
 अवश्यं च क्वचित्क्वचिन्नियमविधौ तत्तद्विध्यप्रवृत्तेर्विध्य-
 न्तराप्रवृत्तिसाहित्यन्यायो ऽयमनुसरणीयः । अन्यथा
 ब्रौहिभिर्यजेतेतिनियमविधौ तल्लक्षणस्याव्याप्तिः स्यात् ।
 ब्रौहिशास्त्राभावे यवशास्त्रेण यवानामेव नियतप्राप्त्या
 ब्रौहीणां पक्षप्राप्त्यभावात् । एवं यवैर्यजेतेतिनियमवि-
 धावपि तदव्याप्तिः स्यात् । तदभावे ब्रौहिशास्त्रेण ब्रौ-
 हीणामेव नियतप्राप्त्या यवानां पक्षप्राप्त्यभावात् । तथा
 औदुम्बरो यूपो भवतीत्यादिवैकृतद्रव्यविधिष्वपि सर्वे द्र-
 व्यविधयो नियमविधय इति मीमांसकमर्यादया निय-
 मविधित्वेन समर्थनीयेषु तदव्याप्तिः स्यात् । वैकृतवि-
 ध्यभावे प्राकृतेन खादिरो यूपो भवतीत्यादिशास्त्रेण चो-
 दकतः खादिरादीनामेव नियतप्राप्त्या उदुम्बरादी-
 नां पक्षप्राप्त्यभावात् । ततश्च ब्रौहियवशास्त्रयोर्द्वयो-
 रप्यभावे पुरोडाशप्रकृतिद्रव्याकाङ्क्षया ब्रौहियवनी-
 वारादीनां पक्षप्राप्त्या प्राकृतवैकृतविधीनामभावे यूपा-
 दिप्रकृतिद्रव्याकाङ्क्षायां धवखदिरपलाशोदुम्बरादीनां
 पक्षप्राप्त्या च ब्रौहियवोदुम्बरादीनां पक्षप्राप्त्या च
 ब्रौहियवोदुम्बरादिशास्त्रेषु नियमविधिलक्षणं समर्थ-
 नीयम् । तथा परिसंख्यालक्षणे ऽपि न्यायो ऽयमनुसर-
 णीयः । अन्यथा मित्रविन्दाध्वरकल्पावैमृधचातुर्मास्य-
 पञ्चाग्रयणादिनानाकर्मसमाम्नातसाप्तदश्यविधिष्व-
 नारभ्यविहितशास्त्रस्योपसंहारार्थत्वेन तदितरविकृती-
 नां साप्तदश्यसंबन्धव्यावृत्तिफलकतया परिसंख्यारूपेषु

तल्लक्षणाव्याप्तिः स्यात् । मित्वविन्दागतविध्यभावे ऽध्वरकल्यागतविधेर्मित्वविन्दासाधारण्येनाध्वरकल्येतर-
सकलविकृतीनां साप्तदश्यसंबन्धव्यावृत्तिफलकतया मि-
त्वविन्दायामन्यतः साप्तदश्यप्राप्त्यभावात् । एवमुक्तन्या-
येनाध्वरकल्यादिष्वपि तत्प्राप्त्यभावात् । तथा गृहमेधी-
यगतेष्वज्यभागौ यजति अग्नये स्विष्टकृते समवदति
इडासुपह्वयते इत्यादिप्रकृताङ्गपुनर्विधिषु चोदकलोपक-
त्वेन तदितराङ्गानां गृहमेधीयसंबन्धव्यावृत्तिफलकत-
या परिसंख्यारूपेषु तल्लक्षणाव्याप्तिः स्यात् । आज्यभाग-
विध्यभावे स्विष्टकृद्विधिराज्यभागसाधारण्येन स्विष्टकृ-
दितरसकलचोदकप्राप्याङ्गानां गृहमेधीयसंबन्धव्यावृत्ति-
फलकतया आज्यभागयोरन्यतो गृहमेधीये प्राप्त्यभावा-
त् । उक्तन्यायेनैव स्विष्टकृदादीनामपि तत्प्राप्त्यभावात् ।
ततश्च मित्वविन्दादिप्रकरणगतसकलसाप्तदश्यविध्यभा-
वेनारभ्याधीतसाप्तदश्यविधिना प्रकृतितः पाञ्चदश्याव-
रोधान्निवृत्तेनाविशेषात्सर्वासु विकृतिषु साप्तदश्यप्राप्त्या
गृहमेधीयप्रकरणगतसकलप्राकृताङ्गपुनर्विध्यभावे चो-
दकात्सर्वेषामाज्यभागादीनां गृहमेधीये प्राप्या च
तेषु परिसंख्यालक्षणं समर्थनीयम् । तद्वत्सकलशाखाग-
ताग्निहोत्रादिविध्याद्यभावे ऽग्निहोत्राद्यप्राप्त्या तेष्वपू-
र्वविधिलक्षणं समर्थयितुं शक्यमेव । अतो न क्वाप्यव्या-
प्तिदोष इत्याशङ्क्याह ।

तत्तद्विध्यप्रवृत्तौ सुलभमितर-

विध्यप्रवृत्त्या युतायाम् तेषाम-
 प्राप्तिमत्त्वं नियमपदयवव्रीहि-
 पक्षाप्तितावत् । नानाकर्मोपसं-
 हृत्युचितनियतसत्साप्तदश्या-
 प्तिवच्चेत्येवं सृष्टौ तु पृष्ठस्तुति-
 नियममुखातिप्रसक्तिः प्रसर्पेत् ॥ ६ ॥

एवमव्याप्तिपरिहारार्थमनियमेनैकानेकविध्यप्रवृत्ता-
 वप्राप्तेरपूर्वविधिलक्षणनिविष्टत्वकल्पनायामुपहव्यादि-
 विकृतिषु प्रकृतितो विकल्पेन प्राप्तयोर्बृहद्रथन्तरयोरन्य-
 तरनियमार्थं बृहत्पृष्ठं भवति रथन्तरं पृष्ठं भवतीति
 विधौ विकृत्यतिरात्रे प्रकृतितो विकल्पेन प्राप्तयोः षोड-
 शिग्रहतद्वर्जनयोः षोडशिग्रहनियमार्थं उत्तरे ऽहन् हिम-
 तस्य गृह्यत इति विधौ गृहमेधीये प्रकृतितः समुच्चित्य
 प्राप्ताज्यभागतदितराङ्गकलापमध्ये चोदकलोपकतया
 तदितराङ्गपरिसंख्यारूपे आज्यभागौ यजतीतिविधौ चा-
 तिवप्राप्तिः स्यात् । बृहद्रथन्तरपृष्ठयोः षोडशिग्रहस्या-
 ज्यभागयोश्च प्राकृतवैकृतविध्यभावे सर्वथैवाप्राप्तिस-
 च्चात् । व्रीहियवविध्योर्वैकृतद्रवाविधिषु प्राकराणकसा-
 प्तदशयविधिषु गृहमेधीयस्विष्टकृदादिविधिषु चानेक-
 विधप्रवृत्त्यपेक्षया पाक्षिकीं नियतां च प्राप्तिं सम्भाव्य
 नियमपरिसंख्याविधित्वेन समर्थितेषु तद्विधप्रवृत्त्यपे-
 क्षया सर्वथैवाप्राप्तेरपि सत्त्वेन तेष्वप्यतिवप्राप्तिः स्यात् ।

न ह्यनेकविधप्रवृत्त्यपेक्षैवाप्राप्तिरपूर्वविधिलक्षणे निवे-
श्यत इति नियन्तुं शक्यते तथा मतिं ब्रूहीमप्रोक्ष-
तीत्याद्यपूर्वविधावप्राप्तिस्तद्विधिमात्राप्रवृत्त्यपेक्षत्वेन तत्वा-
व्याप्तिः स्यादिति तत्परिहारार्थमनियमेनैकानेकविधय-
प्रवृत्त्योस्तल्लक्षणे निवेशनीयत्वात् । तथा चतुर्जुह्वां गृह्णा-
ति अष्टावुपभृति चतुर्ध्रुवायामिति कार्यविशेषासंयुक्तत-
योत्पन्नानां जौहवाज्यादीनां विनियोगविधिषु यज्जुह्वां
गृह्णाति प्रयाजेभ्यस्तत् यदुपभृति प्रयाजानुयाजेभ्यस्तत् ।
सर्वस्वौ वा एतत् यज्ञाय गृह्णाते^१ यत् ध्रुवायामाज्यमित्येवं
रूपेषु मध्ये जौहवौपभृताज्यविनियोगविध्योर्नियमवि-
धित्वेनाभ्युपगतयोर्नियमविधित्वं त्वयाणामेवैतेषां विधी-
नामप्रवृत्त्यपेक्षया जौहवाज्यादीनां द्रव्याकाङ्क्षेषु प्रयाजा-
दिषु पक्षे प्राप्तिं सम्भाव्य समर्थनीयम् । तत्तद्विधप्रवृत्त्यपे-
क्षया विधेययोजौहवौपभृताज्ययोः प्रयाजानुयाजेष्वप्रा-
प्तिरपि सम्भवति । तथा सर्वयज्ञार्थध्रौवाज्यान्वयेन निरा-
काङ्क्षेभ्यः प्रयाजानुयाजेभ्यः परावृत्त्य तयोरयज्ञरूपे-
ष्वाज्यापेक्षसदनकरणादिकार्येष्वेव प्राप्तेरिति तयोरपि
विधयोरतिव्याप्तिः स्यात् एयमनियमेनैकानेकविधप्र-
वृत्त्यपेक्षया पार्त्तिकनियतप्राप्त्योर्नियमपरिसंख्यालक्षण-
निविष्टत्वकल्पनायां तयोरपि लक्षणयोरतिव्याप्तिः
स्यात् । तथा हि ध्रौवाज्यविनियोगविधेर्द्रवाविषयत्वे
ऽपि नियमविधित्वं न सम्भवति जौहवौपभृताज्ययोः
प्रयाजानुयाजार्थत्वे सति परिशेषादेव ध्रौवाज्यस्य तद-
रिक्तद्रवापेक्षसर्वयज्ञार्थत्वनिियमसिद्धेः । न च स्थाल्या-

जगस्योपि तेषु पक्षप्राप्त्या परिशेषासिद्धेर्नियमविधित्वं सम्भवतीति वाच्यम् । जौहवाद्याजगस्य ग्रहणे विनियोगेन निराकाङ्क्षस्य स्यात्त्याजगस्य स्वतस्तेषु प्राप्त्यमम्भवात् तस्मात् द्रव्यापेक्षसर्वयज्ञेष्वयज्ञरूपेयुः सदनकरणादिषु च धौवाजगस्य समुच्चित्य प्राप्तौ सदनकरणादिव्यावृत्त्यर्थं तस्य परिसंख्याविधित्वमेव युक्तं तत्र त्रयाणामेतेषां विधीनामप्रवृत्तौ धौवाजगस्य तत्तद्विनियोगविधिसंग्राह्येषु आजगभागादिषु च पक्षप्राप्तिः सम्भवतीति तत्र नियमविधिलक्षणस्यातिव्याप्तिः । तथा रथन्तरं पृष्ठं भवतीति वैकृतो विधिनियमविधिरस्य प्राकृतबृहद्रथन्तरविकल्पविधेश्चाप्रवृत्तौ प्रकृतितो बृहद्रथन्तरयोः समुच्चित्य प्राप्तिः सम्भवतीति तत्र परिसंख्यालक्षणस्यातिव्याप्तिः पृष्ठाः षडहो बृहद्रथन्तरसामा कार्यं इति । गवामयनिके षडहे रथन्तरबृहद्रथन्तरविधिरपूर्वविधिः तदन्तर्गतेषु तृतीयादिष्वहःसु तत्प्रकृतिभूतात् द्वादशाहिकान्नानापृष्ठषडहात् क्रमेण वैरूपवैराजशाक्करैवतपृष्ठानामेव प्राप्तत्वेन तृतीये रथन्तरं चतुर्थे बृहत् पञ्चमे रथन्तरं षष्ठे बृहदित्यस्यार्थस्य कथं चिदपि प्राप्त्यभावात् । द्वादशाहिकनानापृष्ठविध्यभावे तस्मिन् गवामयनिकषडहे ज्योतिष्टोमात् बृहद्रथन्तरपृष्ठयोरनियता प्राप्तिः सम्भवतीति तत्र नियमविधिलक्षणस्यातिव्याप्तिः । आज्यभागपुनर्विधानेन गृहमेधौयवदपूर्वे ऽवभृथे प्रयाजानुयाजप्राप्त्यभावात् तत्रापवर्हिषः प्रयाजान्यजति अपवर्हिषो ऽनुयाजान्यजतीति वर्हिव्यतिरिक्तप्रयाजानुयाजप्राप्त्यर्थो ऽपूर्वविधिः । तत्राज्यभागपुनर्विधानाभावे

बर्हिः सञ्जकप्रयाजानुयाजयोस्तद्यतिरिक्तप्रयाजानुयाजानां च समुच्चित्य प्राप्तिः सम्भवतीति तत्र परिसंख्यालक्षणस्यातिव्याप्तिः । एवमतिव्याप्त्यावहत्वादनियमेनैकानेकविध्यप्रवृत्त्योरपूर्वविध्यादिलक्षणानुप्रवेशकल्पनमयुक्तमितिभावः ॥ ८ ॥ स्यादेतत् । वैश्वतरथन्तरपृष्ठादिविधिष्वपूर्वविध्यादिलक्षणानुगतेर्नातिव्याप्तिर्नानालक्षणसमावेशानुसारेणानेकविधिरूपत्वाङ्गीकारे दोषाभावात् तावदारथन्तरपृष्ठादिष्वनुष्ठानभेदासाङ्कर्यात् उपधेयसङ्करेऽपि तत्तल्लक्षणोपाधौनामसाङ्कर्याच्च । एकैकस्मिन्वाक्ये विषयभेदेनापूर्वविध्यादिलक्षणानामुपजीव्योपजीवकभावेन तत्फलानां च साङ्कर्यस्य संप्रतिपन्नत्वेन तन्न्यायादेकानेकविध्यप्रवृत्तिभेदेनापि तदुभयसाङ्कर्याभ्युपगमसम्भवाच्च । तथा हि उपांशु पौर्णमास्यां यजन्नितिवाक्ये उपांशुयाजाप्राप्तफलसंबन्धप्रापकत्वेन तस्मिन्पौर्णमास्या सह प्राप्तमावास्यासंबन्धव्यावर्त्तकत्वेन चापूर्वविधिपरिसंख्याविधिलक्षणयोः साङ्कर्यं तावदङ्गीकृतं चतुर्थश्लोकव्याख्याने मायं जुहोति प्रातर्जुहोतीतिविध्योर्नियमपरिसंख्याविधिलक्षणसाङ्कर्यं दृश्यते तौ खल्वग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इतिविहितकाम्याग्निहोत्रप्रयोगस्यानियतकालत्वप्राप्तौ सायंप्रातःकालविशेषनियमार्थौ । यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीतिविहितनित्याग्निहोत्रप्रयोगस्य सातत्येन सार्वकालत्वप्राप्तौ सायंप्रातःकालावच्छिन्नमेव जीवनं निमित्तमिति निमित्तविशेषणसमर्पणेनान्यकालव्यावर्त्तकौ च । यद्वा अश्वः श्यावो दक्षिणेति उपहव्यदक्षिणाविधिरिहोदाहरणं स हि गौश्चाश्वश्चेत्या-

दिज्यौतिष्टोमिकदक्षिणाविधिनाश्वस्य गवादिभिः समु-
 च्छित्य प्राप्तौ गवादिपरिसंख्यार्थः । तस्यानियतरूपप्रा-
 प्तौ श्यावनियमार्थश्च । यद्योन्यां तदुत्तरयोगीयतीति
 विशावपूर्वनियमविधिलक्षणमाङ्क्यं दृश्यते कथं क्रतौ
 स्तोत्रसाधनानां साम्नां यथाध्ययनमेकस्यामृचि गान
 प्राप्तौ एकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयमिति वचनात् तृचे
 तानि गातव्यानीति स्थापितमेकैर्चस्थानि यज्ञे स्युः न स्वा-
 ध्यायवत् । तृचे वा लिङ्गदर्शनादिति पूर्वोत्तरपक्षसूत्राभ्यां-
 दशमाध्याये । ततश्च तेषां स्वयोनिषु गीयमानानां क्रतु-
 ध्वन्ययोरपि ययोः कयोश्चिद्वचोर्गीयत्वे प्राप्ते संशरविले-
 शपरिहारार्थं योनिसमच्छन्दस्कयोरेव गातव्यमिति नि-
 र्णीतं तदभ्यासः समासु स्यादिति नावमिकाधिकरणे
 तत्रेदं वचनं प्रवर्तते यद्योन्यां तदुत्तरयोगीयतीति ।
 अत्र योनिग्रन्थपठितयोर्योन्युत्तरयोगानं न विधीयते किं
 तूत्तराग्रन्थपठितयोस्तदुत्तरयोस्तत्रैवोत्तराशब्दस्य पदा-
 न्तरसन्निधाननिरपेक्षया रूढ्या प्रसिद्धेरिति निर्णीतं नै-
 मित्तिकं तूत्तरात्वमिति नावमिकाधिकरणे । उत्तराग्र-
 न्थपठिते चोत्तरे रथन्तरादियोनौनां तद्विषमच्छन्दस्के
 वामदेव्यादियोनौनां तत्समच्छन्दस्के । एवं च रथन्तरा-
 दिसाम्नां संशरविलेशपरिहारार्थमुत्तराव्यतिरिक्तयोरेव
 कयोश्चिद्योनिसमच्छन्दस्कयोर्द्वौर्गीयानप्राप्तावप्राप्तो-
 त्तराप्रापणार्थम् उत्तराविधिः । वामदेव्यादिसाम्नामुत्तर-
 योरन्ययोर्वा कयोश्चिद्योनिसमच्छन्दस्कयोगानप्राप्तावु-
 त्तरानियमार्थ इति । कौ पुनः संशरविलेशदोषौ । सं-
 शरः साम्नो हिंसा विलेशस्तस्य ऋगपेक्षयात्पत्वं यद्य-

धिकच्छन्दस्कायामृच्युत्पन्नं साम न्यूनच्छन्दस्कायामृचि
 गीयेत तदा केन चिदेव सामभागेन ऋक्पूर्त्तेरवशिष्ट-
 सामभाग आश्रयाभावाद्भिंसेत । यदि न्यूनच्छन्दस्काया-
 सुत्पन्नमधिकच्छन्दस्कायां गीयेत तदाल्पं साम ऋक्परि-
 पूर्णोत्तमं स्यात् । तथा सृष्टीरुपदधातीत्यादिविधौ त्रि-
 विधविधिलक्षणानां सङ्करो दृश्यते । कथं सृष्ट्यादिश-
 ब्देन सृष्टिशब्दादिमन्त्रोपधेया इष्टका उच्यन्ते तद्धानासा-
 सुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक् च मतोरिति पाणिनि-
 स्मरणात् । अत्र न तावदुपधानं विधीयते इष्टकाभिरग्निं
 चिनुत इत्यनेनैवार्थप्राप्तत्वात् । इष्टकानामनुपधाने च-
 यनानिर्हृत्तेः । ननु तथापीष्टकाङ्गत्वेन तद्विधाने समु-
 दितानामपीष्टकानां कदाचिदुपधानं प्राप्नुयात्तन्माभू-
 त्प्रत्येकमेवोपधानमस्त्वित्येतदर्थमिष्टकाङ्गत्वेन तद्विधानं
 स्यात् । तथा सति हि प्रतिप्रधानमङ्गावृत्तिन्यायात्प्रत्ये-
 कमुपधानं सिध्यतीति । नैतदुक्तम् । एकेनोपधानविधि-
 नास्य प्रयोजनस्य लाभेन सृष्टीरुपदधाति प्राणभृत उप-
 दधाति चित्त्रिणीरुपदधातीति वाक्येष्वसकृदुपधानवि-
 धानवैयर्थ्यापत्तेः । न च तेष्वेकत्रोपधानविधिरन्यत्र
 नेति शक्यं वक्तुं विनिगमनाविरहात् । नापि सर्वेषु तेषु
 तत्रेष्टकाविशेषविधिः । इष्टकाभिरग्निं चिनुत इति वि-
 धिनैव सर्वासामिष्टकानां प्राप्तत्वात् । ननु तथापि मध्य-
 मचिति लाभार्थं विशिष्य कासां चिद्विधानं स्यादसत्सु
 हि तेष्वविधिषु सृष्ट्यादिशब्दोदितानां मध्यमचिति प्रकर-
 णानाम्नातानामिष्टकानां मध्यमचित्तावुपधानं न लभ्य-
 ते सत्सु तु तेषु विधिषु लभ्यते मध्यमायां तु वचनाद्वा-

ब्रह्मणवत्य इति पञ्चमाध्यायसूत्रेण यां वै कां चन ब्राह्म-
 णवतीमिष्टकामभिजानीयात्तां मध्यमायां चितावुप-
 ध्यादितिवचनबलेन प्रत्यक्षज्ञानवाच्यभिपूर्वजानातिव-
 शात्प्रत्यक्षब्राह्मणविहितानामिष्टकानां मध्यमचितावे-
 वोपधानं न त्वन्ते तु बादरायण इति न्यायाच्चित्यन्तरे
 इतिनिर्णीतत्वादिति चेत् । नैतदपि युक्तम् । कासामि-
 ष्टकानां सृष्टिमन्वादिभिरुपधानमिति प्रागनवगततया
 सृष्ट्यादिशब्दोक्तानां सृष्टिशब्दादिवन्मन्वोपधेयाष्टका-
 विशेषाणां बुद्ध्यनारोहेण विधातुमशक्यत्वात् । तस्मात्त-
 न्मन्त्रविशेषा एवेष्टकोपधाने विधीयन्त इति युक्तम् तेषां
 च विधिर्नोपधानप्राप्त्यर्थः प्रकरणादेव प्राप्तिरसम्भवा-
 त् । नापि लिङ्गविनियोज्यमन्वान्तरपरिसंख्यार्थः । मन्वा-
 न्तराम्नानवैयर्थ्यापत्तेः । किं त्वेकया स्तुवते प्रजा अधी-
 यन्त प्रजापतिरधिपतिरासौत्तिसृभिरस्तुवत ब्रह्मा सृ-
 ज्यत ब्रह्मणस्पतिरधिपतिरासौदित्यादीनामुपधानैका-
 न्तिकलिङ्गविशेषरहितानां मन्वाणामिष्टकाग्रहणादि-
 ष्वपि विनियोगप्रसक्तौ तत्परिसंख्यार्थः । प्रत्येकोपधान-
 नियमार्थश्च । समुदितोपधाने तत्तदिष्टकोपधानस्य क्र-
 मोच्चार्यव्यवस्थिततत्तन्मन्त्रकरणकत्वायोगात् । मध्यम-
 चिति प्राप्त्यर्थश्च । मन्त्रव्यतिरेकेणोष्टकासु विशेषान्तरा-
 निरूपणेन मन्त्रविनाकृतेष्टकानियमविधेरशक्यतया यां
 वै कां चनेतिविधेरपीष्टकाविशेषणमन्त्रविध्यवलम्बनत्वात्
 एवं तावदपूर्वविध्योदिलक्षणानामाश्रयभेदेन सङ्करो द-
 र्शितः । तथैव तत्फलानामपि प्रथमचरमभावेन स-
 ङ्करो दृश्यते किं तु केषु चिन्किञ्चित्फलमनन्यल-

भ्यत्वे ऽप्यनुनिष्पादित्वादप्येध्वननुनिष्पादित्वे ऽप्यन्यल-
भ्यत्वात्परेध्वनन्यलभ्यत्वेऽप्यननुनिष्पादित्वे ऽप्यनुष्ठा-
नविशेषालाभात् फलत्वेन न व्यपदिश्यते । तवानु-
निष्पादिसङ्करो यथा । “अथातो ऽग्निष्टोमेनानुयजतौ”ति
विधितः प्रकृत्यग्निष्टोमे ऽग्निप्राप्तिस्तदनुनिष्पादिनी त-
स्मिन्नग्न्याश्रितगुणकामानां प्राप्तिः । यद्यग्नेः सौमि-
काङ्गकलापसंवलितप्रयोगस्य सोमप्रयोगादहिः सम्पा-
दयितुमशक्यत्वेन तत्प्रयोगमध्यपातित्वावश्यम्भावान्नि-
ष्फलस्याग्नेः फलवत्सोमाङ्गत्वमनुष्ठानसादेश्यरूपेण स्थान-
प्रमाणेन सिध्यति तथा ऽपि तेनानारभ्याधीतस्य प्रा-
करणीकोत्तरवेद्यवरुद्धप्रकृतिव्यावृत्तस्य विकृत्यङ्गत्वमेव
सिध्नाति । अतः प्रकृतावप्राप्तस्याग्नेः प्रथमश्लोकवा-
ख्यानदर्शितरीत्यानेनैव वाक्येन प्राप्तिः । तत्प्राप्त्या च त-
दाश्रितानां^१ श्येनाकृत्यादि । फलार्थगुणा^२नां प्रकृतिमध्ये
ऽनुष्ठानप्राप्तिः । ततो बहिरनुष्ठातुमशक्यत्वात् । आग्रय-
णे^३ “द्यावापृथिव्य एककपाल”इति विधित एककपालया-
गस्यप्राप्तिः । तदनुनिष्पादी प्रसूनवर्हिनियमः । प्रसूनं
पुष्पितम् । लूनशेषान्मूलात्पुनरुत्पन्नं वा । एककपाल-
विध्यभावे ह्याग्रयणे प्रसूनमप्रसूनं वा बर्हिरनियतमैन्द्रा-
ग्नादियागानुसारेण प्राप्नोति ऐन्द्राग्नादिषु प्रसूननिय-
माश्रवणात् । एककपालविधिसत्त्वे तु तस्य वैश्वदेविकै-
ककपालप्रकृतिकत्वात् । ततो ऽतिदेशेन प्रसूननियमः
प्राप्नोति । यद्यप्येककपालो जघन्यत्वेनैकत्वेन चैन्द्राग्ना-

१ तदाश्रितगुणकामानामि० २ पु० पा ।

३ अ० २ पु० ना० ।

द्यपेक्षया दुर्बलस्तथापि प्रसूनवर्हिर्ग्रहणे ऽप्यनियतवर्हिषा-
 मैन्द्राग्नादीनां विरोधाभावात्कांस्यभोजिन्यायेनैककपा-
 लानुवर्त्तनमुपपद्यत एव । यत्र शिष्यस्य कांस्यभोजननि-
 यमो ऽस्ति गुरोर्नास्ति तत्र तयोरेकपात्रभोजने क्वचित्प्र-
 सक्ते गुणभूतमपि शिष्यमनुसृत्य गुरुणापि हि कांस्यभो-
 जनमेवाद्वियते । “अतिहायेडोवर्हिः प्रतिसमानयति जुह्वा-
 मौपभृतमि”ति वर्हिःप्रयाजोपक्रमे जुह्वां प्रयाजार्थौपभृ-
 ताज्यसमानयनप्राप्तिः तदनुनिष्पादिनी । जौहवाज्य-
 मादिप्रयाजत्रयार्थमौपभृताज्यमुपरितनप्रयाजद्वितयार्थ-
 मिति परिसंख्या । यज्जुह्वां गृह्णाति प्रयाजेभ्यस्तद्यदुपभृ-
 ति प्रयाजानुयाजेभ्यस्तदिति विधिभ्यां हि तयोरविशेषेण
 सर्वप्रयाजार्थत्वं प्राप्तम् । प्रथमप्रयाजोपक्रम एव प्रया-
 जार्थस्यौपभृताज्यस्य जुह्वां समानयनमपि प्राप्तं तस्य
 तस्मात्कालादाच्छ्रय वर्हिः प्रयाजोपक्रमकाले विधा-
 नादाज्यद्वयमपि प्रयाजविशेषविषयतया व्यवतिष्ठ-
 ते । एवं चात्र प्राप्तपरिसंख्याने ऽपि न त्रैदोष्य-
 मन्यानुष्पादित्वेन शब्दव्यापाराविषयत्वात् । “ऋत्वि-
 रभ्यो दक्षिणां ददाति अग्नीधे ददाति ब्रह्मणे ददा-
 तौ”त्यादिविध्यधीनऋत्विगानमनार्थदक्षिणादाननिय-
 मानुनिष्पादिनी ऋत्विजां कर्मसु कर्तृत्वप्राप्तिः । स्व-
 र्गकामो यजेतेति सामानाधिकरण्यादात्मनेपदेन कर्त्तु-
 रेव फलावगमाच्च फलार्थिनो यजमानस्यैव साङ्गे ज्यो-
 तिष्टोमादिकर्मणि साक्षात्कर्तृत्वे प्राप्ते तत्राप्राप्तमृ-
 त्विजां कर्तृत्वं दक्षिणादाननियमेन प्रार्थ्यते । दक्षि-
 णादानविधिर्हि ऋत्विगानमनरूपदृष्टार्थत्वे सम्भवति-

नादृष्टार्थः कल्पयितुं युक्त इति दक्षिणादानेनैव त्विज-
 आनयितव्या न तु सामाद्युपायान्तरेणेति नियमविधिः
 सम्पद्यते । ततश्च तेषां दक्षिणया परिक्रौतानां क्वचिद्वि-
 नियोगापेक्षायां वस्तुसामर्थ्यरूपास्त्रिङ्गाद्विस्त्यागदक्षि-
 णादानादेर्द्रव्योत्सर्गादन्यत्र कर्मणि कर्तृत्वेन विनियोगः
 तत्प्रयोजकत्वेन प्रधानवाक्यावगतं यजमानस्य तत्र क-
 र्तृत्वमिति संपद्यते । राजन्यवासिष्ठादीनां नाराशंसो द्वि-
 तौयः प्रयाजस्तनूनपादन्येषामिति विधायीननाराशंसा-
 दिनियमानुनिष्पादितुल्यकल्पानामेव सत्रे ऽधिकार इ-
 ति नियमः । नाराशंसतनूनपान्मन्त्रयोर्द्वितीयप्रयाजस्था-
 नपठितयोरव्यवस्थितविकल्पे प्राप्ते पुरुषभेदेन व्यवस्था-
 र्थी राजन्यवासिष्ठादीनामिति विधिस्तावन्नियमविधि-
 स्ततश्च सर्वे ऽपि नाराशंसकल्पा इति वा सर्वे ऽपि तनू-
 नपात्कल्पा इति वा तुल्यकल्पा एव सर्वे सत्रे ऽधिकुर्वन्ति
 न भिन्नकल्पा अपीति नियमो लभ्यते । भिन्नकल्पानां
 सत्रे संभूय प्रवृत्तौ तदन्तर्गतप्रयाजेष्वन्यतरकल्पस्यैवोप-
 यगीयतया केषां चित्कर्तुवैगुण्यप्रसङ्गात् । यज्जुह्वां गृ-
 ह्णाति प्रयाजिभ्यस्तदिति विधायीनप्रयाजनियमानुनि-
 ष्पादिनी तत्समुच्चयप्राप्तकार्यान्तरपरिसंख्या । अत्र
 हि यथा द्रव्यापेक्षाणां प्रयाजानां पाक्षिकानेकद्रव्यप्रा-
 प्तौ जौहवाज्येनैव प्रयाजाः कर्त्तव्या इत्युपाय नियमा-
 ऽस्ति तथा कार्याकाङ्क्षस्य जौहवाज्यस्य पाक्षिकानेकका-
 र्यप्राप्तौ जौहवाजेन प्रयाजा एव कर्त्तव्या इति का-
 र्यनियमो ऽप्यस्ति प्रत्यक्षश्रुत्या जौहवाज्यस्य प्रयाजानां च
 परस्परान्वये कृते प्रयाजानां द्रव्याकाङ्क्षाया जौहवस्य का-

र्याकाङ्क्षायाश्च शान्त्या लिङ्गात्प्रयाजानामनियतद्रव्यक-
 ल्पनस्येव जौहवाज्रास्रानियतकार्यकल्पनस्राप्यप्रवृत्ते-
 स्तेन च कार्यनियमेन परिसंख्यापि लभ्यते । प्रयाजानु-
 याजाजराभागोपांशुयाजपौर्वेर्णहोमनारिष्टहोमानां द्रव्या-
 काङ्क्षाणामुपस्तरणाभिधारणकपालाञ्जनसदनकरणा-
 लङ्करणानां चाजराकाङ्क्षाणां कार्याकाङ्क्षेषु जौहवाज्रा-
 दिषु विष्येव प्रवर्त्तमानानां मध्ये प्रयाजेषु जौहवाज्यं
 प्राप्नुवत्सु अन्येषामपि केषां चित्तैः समुच्चित्य प्राप्तेरव-
 श्यं भावात् । ननु एवं सति कार्याणि यदि संख्येव स्यात्
 उच्यते । समुच्चयः कार्यविशेषनियतो न भवति । न हि
 जौहवाजरा एतेषां कार्याणां समुच्चितानां प्राप्तिः औ-
 पभृताजरा एतेषामिति कार्यविशेषनियते समुच्चये किं
 चिन्नियामकमस्ति । अतो यान्येव कानि चित्कार्याणि
 जौहवाजरा समुच्चित्य प्राप्नुवन्ति तान्येव ततो ऽन्येषां केषां
 चित् कार्याणां तत्र समुच्चित्य प्राप्तौ न प्राप्नुवन्तीति ।
 कस्यापि कार्यस्य प्रयाजाजरा नियतप्राप्त्यभावात्तत्र प्रया-
 जानामप्राप्तांशपूरणं तावदवश्यं कर्त्तव्यम् । तस्मिन्कृते नै-
 राकाङ्क्ष्येण लैङ्गिककल्पनाप्रतिबन्धाद्भवन्ती पक्षे प्रया-
 जैः सह समुच्चित्य प्राप्तिमतामन्येषां कार्याणां निवृ-
 त्तिः नखविदलनादिनिवृत्तिवत्तदनुनिष्पादिनीत्यवहितेन
 मनसालोचनीयम् । आतिथ्यायां चतुर्गृहीतान्याजराणि
 भवन्तीति विध्यधीना तत्र प्रकृतिप्राप्तौपभृतचतुर्गृही-
 तान्तरपरिसंख्यातदनुनिष्पादिनी प्रकृतौ बहिः प्रया-
 जोपक्रमे प्रयाजार्थमौपभृताजरादर्थं समानेतव्यमित्य-
 स्यार्थस्य प्राप्तिः । तस्य विधेरभावे हि यदुपभृति प्रया-

जानुयाजेभ्यस्तदिति विधिवशादौपभृताजं सर्वमपि प्र-
याजानुयाजसाधारणं स्यादिति समं स्यादश्रुतत्वादिति
न्यायेनौपभृते ऽनुयाजत्वार्थमर्द्धाधिकमवशेषणीयमिति
प्रयाजाद्वयार्थमर्थान्यूनमेव समानेतव्यं प्राप्नुयात् । ननु-
भृत्यष्टगृहीतमेकहविर्न भवति किं तु चतुर्गृहीतं हविर्द्वयं
तच्चतुर्गृहीतं जुहोतीति विधिना चतुर्ग्रहणसंस्कृत-
स्याङ्गत्वावगमादिति निर्णीतं चतुर्थे तथा च यदुपभृ-
तीतिविधिः प्रयाजार्थमेकं चतुर्गृहीतमनुयाजार्थमपर-
मित्यस्मिन्नर्थे पर्यवस्येदतः समानयनविधिनार्धमेव समा-
नेतव्यमिति प्राप्नुयादिति चेत् । मैवम् । तथा व्यवस्थापक-
विध्यन्तराभावे यदुपभृतीत्यविशेषविधानेन चतुर्गृहीत-
द्वयस्यापि प्रयाजानुयाजार्थत्वप्राप्तेरनिवार्यत्वात् । न
चैकस्मिन् यागे हविर्द्वयं नान्वेतीति शङ्क्यम् । वचनबलादे-
कैकस्य चतुर्गृहीतस्य हविषो ऽनेकप्रयाजार्थत्ववदने-
कानुयाजार्थत्ववच्चतुर्गृहीतद्वयरूपस्य हविर्द्वयस्यैकैक-
यार्थत्वस्याप्युपपत्तेः । पशुयागएकस्मिन् हृदयजि-
ह्वादोकादशहविरन्वयदर्शनाच्च । चतुर्गृहीतान्याजानि
भवन्तीत्यनुयाजरहितायामातिथ्यायां विधेः सत्त्वे तु तेन
चतुर्गृहीतान्तरपरिसंख्याबलात्तदुपभृति प्रयाजार्थमेकं
चतुर्गृहीतमनुयाजार्थमपरमिति व्यवस्थावगत्यार्धमेव
समानेतव्यमिति सिध्यति । ननु चतुर्गृहीतवचन-
मातिथ्यायां प्रयाजार्थमेव चोदकाच्चतुर्गृहीतद्वयप्राप्तौ
तत्रैकमेव चतुर्गृहीतं हविरिति प्रयाजार्थं हविषि वैकृ-
तविशेषवचनतथाप्युपपन्नं नोक्तव्यवस्थां गमयेदिति चेत् ।
सत्यमुभयथाप्युपपन्नस्य तस्य न ह्यवानुयाजा इज्यन्त

इतिवाक्यशेषवशात् व्यवस्था भविष्यति । अनेन हि वा-
क्यशेषेणोपभृति द्वितीयचतुर्गृहीताभावे ऽनुयाजानाम-
भावो हेतुकृतः । ततश्च तत्रैव हेतौ साध्यभूतायामा-
तिथ्यायामुपभृति द्वितीयचतुर्गृहीतस्य परिसंख्यामुप-
नयन् विधिस्तस्य केवलानुयाजार्थत्वं प्रथमचतुर्गृही-
तस्य, केवलं प्रयाजार्थत्वं च व्यवस्थापयति । अतस्तदनु-
निष्पादिन्यङ्गसमानयनप्राप्तिर्भवति । एवं “वीणि हवै य-
ज्ञस्योदराणि गायत्रीवृहत्यनुष्टुबत् ह्येवावपन्त्यत एवोद-
पन्तौ”त्यत्र परिसंख्यानुनिष्पादौ नियमः । कथं सति वि-
वृद्धस्तोमकाः क्रतवः एकविंशेनातिरात्रेण प्रजाकामं या-
जयेदित्यादिभिर्विहिताः तेषु क्रतुषु बहिष्यवमानादिषु
सर्वेष्वपि स्तोत्रेषु एकविंशादिस्तोमविष्टद्विसिद्धयर्थं प्राकृ-
तेभ्यो ऽधिकावापे प्राप्ते ऽत्र ह्येवावपन्तौत्युदाहृतवाक्ये-
न पवमानगायत्र्यादिभ्यो ऽन्यत्वावापः परिसंख्यायते ।
तेनावापस्य पवमानातिरिक्तेभ्यः स्तोत्रेभ्यो ऽनिवर्त्तित-
त्वात्तद्व्यतिरिक्तेष्वजपृष्ठादिस्तोत्रेष्वगत्याभ्यासेनैव सं-
ख्यापूरणं कार्यमिति सिध्यति । अनया चावापसामा-
न्यस्य स्तोत्रान्तरेभ्यः परिसंख्यया येषु विवृद्धस्तोमकेषु क्र-
तुषु प्रत्यक्षश्रुतिविहितान्यपि कानि चित्सामानि सन्ति
तेषामपि स्तोमविष्टद्वये सर्वस्तोत्रेषु सामान्तरावापे क-
र्त्तव्ये प्रत्यक्षश्रुतिविहितानां साम्नामनियमेन यत्र क-
चित्स्तोत्रे प्राप्तावावापः पवमानविषयो व्यवतिष्ठते ।
तथा ऽविवृद्धस्तोमकेषु क्रतुषु प्रत्यक्षश्रुतिविहितानां सा-
म्नां स्तोमाधिक्यपरिहाराय प्राकृतसामोद्वापेन तत्स्थाने-
ष्ववावपतव्यानामनियमेन यत्र कचित्स्तोत्रे प्राप्तेः आवा-

पस्तद्विषयो व्यवतिष्ठत इत्येवमत्र परिसंख्याननिष्पादी
नियमः “हृदयस्याग्ने ऽवद्यत्यथ जिह्वाया अथ वक्षस” इ-
त्यादिविधिषु परिसंख्याननिष्पादिनी परिसंख्या । तथा
हि पशुनां यजेतेति श्रुतं पशोर्यागसाधनत्वं विशसना-
नादिवाक्चबलादवयवद्वारेणेति तावद् व्यवतिष्ठते । यथा
सोमेन यजेतेति श्रुतं सोमस्य यागसाधनत्वमभिषवा-
दिवाक्चबलाद्रसद्वारेणेति व्यवतिष्ठते । ततश्च पशुवय-
वानां सर्वेषामविशेषाद्विष्टेनावदानप्राप्तौ हृदयादि-
भ्यो ऽन्येषामवयवानामवदानपरिसंख्यार्थानि हृदयस्याग्ने
वद्यतीत्यादीनि । तथा चावदानपरिसंख्ययावयवान्तरा-
णां हविष्टपरिसंख्यापि लभ्यते । एवं यदुपभृतीति सा
मान्यविधिना चतुर्गृहीतद्वयस्याप्यविशेषेण प्रयाजानु-
याजार्थत्वप्राप्तावातिथ्यायामुपभृति चतुर्गृहीतान्तरप-
रिसंख्यार्थवादसमर्पितानुयाजाभावहेतुसमभिव्याहृत-
या लभ्या प्रथमं चतुर्गृहीतं प्रयाजार्थं द्वितीयमनुयाजा-
र्थमिति व्यवस्थापि परिसंख्याननिष्पादिनी परिसंख्यैव ।
तत्र तदनुनिष्पादिनी समानेतव्यस्यार्धत्वप्राप्तिरप्यस्ती-
ति सैव प्रागुदाहृता । एवमनुनिष्पादिफलस्याप्यनुनिष्पा-
दिफलान्तरमन्यत्वापूहनीयम् । इत्थमनुनिष्पादिफलस-
ङ्करो दर्शितः । अन्यलभ्यफलसङ्करो यथा । सांग्रहण्यां
रात्रिसवन्यायलभ्यफलप्राप्तिमूला तत्सन्निधिसमाप्ता-
तानामामनहोमानां तदङ्गत्वप्राप्तिरन्यथा तेषामपि
रात्रिसवन्यायेनैवार्थवादिकफलकल्पनया नैराकाङ्क्षे-
णा तदङ्गत्वं न सिद्धेत् । “उरु प्रथस्तेति पुरोडाशं प्र-
थयती”त्यत्रान्यलभ्यप्रथनप्राप्तिमूलस्तस्याध्वर्युकर्तृक-

त्वनियमः । अप्रथितं हि पिष्टं स्वयमेव पुरोडाशाकृति-
 शालितया न प्रथते । अतः पुरोडाशान्यथानुपपत्तिल-
 भ्यमेव प्रथनं । तत्वाध्वर्युकर्तृकत्वनियमः परं न लभ्यः ।
 तस्मादाध्वर्यवसमाख्यालम्भनेन प्रथने कर्तृनियमसिध्य-
 र्थो ऽपि प्रथनविधिः । वाग्वा एषा यदैन्द्रवायवाग्रा
 ग्रहा गृह्यन्ते वाचमेवानुप्रयन्तीत्यत्रान्यलभ्यप्राप्तिपू-
 र्विका परिसंख्या । अत्र ग्रहाणामैन्द्रवायवाग्रता न वि-
 धीयते । सा हि विधीयमाना धाराग्रहाणामेव विधीयेत
 न त्वधाराग्रहयोरुपांश्वन्तर्यामयोरपि । “अगव्या धारया
 गृह्णाती”त्येतत्सन्निधौ श्रवणेन धाराग्रहाणामेव गृह्णाति
 नोपादानात् । तेषां च पाठत एव प्राप्ता ऐन्द्रवायवा-
 ग्रता । किं त्वत्र पाठप्राप्ताग्रतानुवादेनैन्द्रवायवादयो-
 ग्रहा एव विधीयन्ते । यद्यपि ते ऽथैन्द्रवायवं गृह्णाति
 मैत्रावसृणं गृह्णातीत्यादिक्रमेण पठितैः प्रातिस्विकवि-
 धिभिर्लभ्यास्तथापि तेषामिह पुनर्विधानं परिसंख्यार्थं ।
 कथमेतत्सन्निधौ शुक्राग्रान् गृह्णीत प्रतिष्ठाकामः मन्थ्य-
 ग्रानभिवरन्तित्यादिवाक्यैर्गृह्णानाश्रित्य शुक्राग्रतादयो गु-
 णाः कामाय विधीयन्ते । तेषां गुणानां धारग्रहवदधा-
 राग्रहावप्याश्रयत्वेन प्राप्तुत इति तत्तत्कामनायां शुक्रा-
 दय उपांश्वन्तर्यामाभ्यामपि प्रागपक्रष्टव्याः स्युः । अ-
 स्मिन्विधाने सति तु कामाय विधीयमाना गुणा अनेन
 विधिना प्राकृतानैन्द्रवायवादिग्रहानेवाश्रित्य विधीयेर-
 न्निति तयोराश्रयत्वव्यावृत्त्या शुक्रादयः कामनायामैन्द्र-
 वायवादेव प्रागपक्रष्टव्या इति लभ्यते । तदेतत्सर्वं दश-
 मे ऐन्द्रवायवास्याग्रवचनादादितः प्रतिकर्षः स्यादिति पे-

टिकायां निरूपितम् । ननु नैतदुदाहरणं युक्तं । गूहाणां क्रत्वर्थत्वस्यान्यतः प्राप्त्यसम्भवात् । न चैन्द्रवायवमैत्रावरुणादिग्रहविधीनां ज्योतिष्टोमप्रकरणाम्नातत्वात्प्रकरणेनैव तेषां तदर्थत्वप्राप्तिः “ऐन्द्रवायवाग्रान् गृह्णीयाद्यः कामयेत यथा पूर्वं प्रजाः कल्पेरन्नि”तिवाक्येन प्रकरणं बाधित्वा तेषां पुरुषार्थत्वस्यैव प्रापणात् । न च शुक्राग्रादिवोक्येष्विवाग्रताया एव फले विधानमिति शङ्क्यम् । शुक्राग्रतादीनां पाठतो ऽप्राप्तत्वादनुवादासम्भवेन विध्यत्वत्वे ऽप्यत्र पाठप्राप्तैन्द्रवायवाग्रतानुवादेन धात्वर्थभूतानां ग्रहणामेव फले विधानात् श्रुत्यर्थविधानसम्भवे वाक्यार्थविधानाङ्गीकारस्यायुक्तत्वात् । कामसंयोगे तु वचनादादितः प्रतिकर्षः स्यादिति दाशमिकाधिकरणे तथैव निर्णीतत्वाच्च । तथा चेतद्विध्यभावे प्रातिस्विकविधिभिरुत्पन्नानामैन्द्रवायवादिग्रहाणां प्राकरणिकं क्रत्वर्थत्वं बाधित्वा कामसंयुक्तं वाक्यं पुरुषार्थत्वमेव प्रापयेदित्यप्राप्तक्रत्वर्थत्वप्रापणार्थं ऽयं वाग्वं एषेत्यादिविधिस्तथा च वाक्यद्वयबलादैन्द्रवायवादीनां खादिरादिवदुभयार्थता भवति । एवं चानेनविधिना ग्रहाणां बाधकबाधनेन क्रत्वर्थत्वे प्राप्यमाणे कामसंयुक्तवचनोपक्रमे समाम्नातवलात्तदाश्रयान्तरपरिसंख्याप्यनुनिष्यद्यतइत्यनुनिष्पादिसङ्कर एवैतदुदाहरणं युक्तं न त्वग्न्यलभ्यसङ्करे । तत्रापि वा नोदाहरणम् । धाराग्रहाधिकारादेवाश्रयान्तरपरिसंख्यालाभादिति चेत् । एवं तर्हि माभूत्तदिहोदाहरणम् । कपालेषु श्रपयतीत्येतदुदाहरिष्यामः । अत्र न तावत्कपालवि-

धिर्यदाग्नेयो ऽष्टाकपाल इत्याद्युत्पत्तिवाक्यत एव त-
 त्प्राप्तेः अष्टसु कपालेषु संस्कृतो ह्यष्टाकपालशब्दा-
 र्थः । उक्ततद्वितार्थविवक्षया कपालशब्दस्याष्टशब्देन त-
 द्वितार्थोत्तरपदसमाहारे चेति समासे कृते ऽष्टाकपा-
 लप्रातिपदिकात्संस्कृतमित्यर्थे विहितस्याण्प्रत्ययस्य द्वि-
 गोर्लुगनपत्यइति लुक्स्मरणात् । नापि अपणविधिः ।
 अपश्यन् पुरोडाशं कूर्मभूतं सर्पन्तमित्यादिवाक्यशेषेण
 कपालेषु संस्कार्यस्य पुरोडाशत्वावगत्या ऽपृषविशेषरू-
 पस्य पुरोडाशस्य अपणं विना निष्पत्त्यसंभवेन स्वरूपेण
 अपणस्यार्थसिद्धत्वात् । नापि अपणस्य क्रत्वङ्गप्राप्त्यर्थो
 विधिः प्रयोजनाभावात् । न च पुरोडाशविकारेषु चरु-
 करम्भादिषु अपणस्यार्तिदेशेन प्राप्तिः प्रयोजनम् । ते-
 षामपि अपणं विना निष्पत्त्यसंभवेनार्थतस्तज्ज्ञाभसंभवात् ।
 ननु अपणस्य प्रयोगमधेर ऽनुष्ठानलाभार्थो विधिः स्यात् ।
 विधाने हि सति प्रकरणगृहीतत्वेनाङ्गस्य सतस्तस्य प्र-
 योगमधेर ऽनुष्ठानं लभ्यते । अन्यथा ह्यज्यवत्पुरोडाशो-
 ऽपि बहिःश्रपणसिद्ध एव गृह्येत । न च कपालेषु संस्का-
 रविधानादन्तःश्रपणसिद्धिः बहिःश्रपणसिद्धस्यैव पुरोडा-
 शस्याजस्रस्य गार्हपत्याहवनीययोरिव कपालेष्वधिश्रप-
 णस्यादृष्टार्थत्वोपपत्तेः । न चाङ्गाराधूहनादिविधिभि-
 स्तत्सिद्धिः तेषामप्यदृष्टार्थत्वोपपत्तेः । तथापि ब्रीहीन्नि-
 र्वपति ब्रीहीन्प्रोक्षति ब्रीहीनवहन्तीति ब्रीहीणां निर्वा-
 पादिसंस्कारविधानान्तेषां प्रयोगमध्ये पुरोडाशप्रकृति-
 तयोपादानं लभ्यत इति तत एव तन्मध्ये अपणस्या-
 प्यनुष्ठानं लभ्यत इति चेत् । न । तेषां ब्रीहिसाधनकनि-

वर्षापादार्थकर्मविधायकत्वेनाप्युपपन्नतया नान्यथासिद्ध-
 प्रकृत्युपादानालम्भकविध्यभाव पुरोडाशस्याप्याज्यदार्श-
 पूर्णमासिकजघन्यादिवत्स्वरसतो यथासिद्धस्यैव हवि-
 ष्ठेन ग्राह्यत्वप्राप्तेः । अत एव पशुसोमाधिकरणे “ऐन्द्र-
 वायवं गृह्णाती” त्यादयो यागविधयस्तेषु गृह्णातिकर्मभूतं
 हविरण्व्याधारया गृह्णातीति सन्निहितं वाक्ये श्रुतं
 धारासमर्थं द्रवद्रव्यं तच्च सोमं क्रौणाति सोममभिषु-
 णोति सोमं पावयतीत्यादिसोमसंस्कारवाक्यपर्यालोच-
 नया सोमप्रकृतिकमवसीयते । “अतः सोमेन यजेते”त्य-
 त्व सोमशब्दस्तत्प्रत्यन्यायेन तेषां यागानां नामधेयम् ।
 यजेतेति तत्समुदायानुवाद इति पूर्वपक्षे अण्व्याधारया
 गृह्णातीत्यनेनादकादिसाधारणस्य यथासिद्धद्रवद्रव्य-
 मात्रस्य हविष्ठाग्रेरनन्यथासिद्धप्रकृत्युपादानालम्भकवि-
 ध्यभावेन क्रयादिवाक्यान्यथैकैकविधायकान्येव स्युर्न तु
 संस्कारकर्मविधायकतया हविषः सोमरसत्वापादकानि ।
 अतस्तत्प्रत्यन्यायो ऽत्र नावतरतीति दूषणमुक्तम् । तथा-
 पि व्रीहिभिर्यजेतेतिविधिना प्रकृत्युपादानं लभ्यतइति
 तत् एव प्रयोगान्तःश्रवणं सिद्धीदिति चेत् न । तस्य या-
 गद्रव्यविधायकतया पुरोडाशप्रकृतिद्रव्यविधायित्वाभा-
 वात् । तस्मात्कपालेषु श्रपयतीतिविधिः श्रवणस्यान्तःप्र-
 योगकर्तव्यतासिद्ध्यर्थः स्यादिति चेन्मैवम् । यागोद्देशेन
 द्रव्यविधायकस्यापि व्रीहिभिर्यजेतेतिवाक्यस्य पुरोडाशा-
 वरुद्धे यागे व्रीहिणां साक्षात्करणत्वासम्भवेन तत्प्रकृति-
 त्वविषयत्वपर्यवसायितया निर्वापप्रोक्षणादिविधीनामपि
 तद्विषयत्वलाभेन तत् एव श्रवणस्य प्रयोगमध्यकर्तव्य-

तासिद्धेः । नन्वेवं सति तस्य श्रपणस्य कपालाधिकर-
णसिद्ध्यर्थो विधिः स्यात् । न स्यात् । उक्तरीत्या श्रप-
णस्य प्रयोगमध्यकर्त्तव्यतासिद्धावुत्पत्तिवाक्यावगतस्य क-
पालेषु संस्कारस्य श्रपणरूपतासिद्धेः । दृष्टासंभवे हि त-
स्यादृष्टार्थाधिश्रपणमात्ररूपता प्राप्नुयात् । ननु तथापि
श्रपणस्य समोख्यावललभ्याध्वर्युकर्तृकत्वनियमार्थस्तद्वि-
धिः स्यादिति चेत् न । अविदहन्तःश्रपयतेति प्रेषवलाद-
ध्वर्योरैष्टिकहविःश्रपणेषु प्रयोजककर्तृत्वेन प्रेषेषु च प-
राधिकारादितिन्यायेन प्रेषितुरध्वर्योरन्यस्यैव पुरोडाश-
श्रपणे ऽपि साक्षात्कर्तृत्वात् । प्रयोजककर्तृत्वस्य च म-
न्त्रवर्णादेव लाभात् । तस्मादन्यलभ्यश्रपणविधानेन प्र-
कृत्युपादानमाक्षिप्याक्षिप्तोपादानापेक्षितप्रकृतिद्रव्यनि-
यममात्रपरत्वं ब्रौहिशास्त्रस्यापाद्य तद्वारा चित्रेष्टिग-
ततण्डुलद्रव्यकयागात्प्रकृत्युपादाने ब्रौहिनियमव्यावर्त्त-
नार्थो ऽयं विधिः । असति ह्यस्मिन्विधौ ब्रौहिशास्त्रमे-
व जात्यवस्थाविशेषविशिष्टप्रकृतिद्रव्योपादानपर्यन्तमिति
तण्डुलयागादर्थलोपेन श्रपणनिवृत्तावपि ब्रौहिशास्त्रस्य
श्रपणमुखप्रवृत्तिकत्वाभावेन चोदकादङ्गान्तरैः सह ब्रौ-
हिरूपप्रकृतिद्रव्योपादानमपि प्राप्नुयात् । सति त्वस्मिन्वि-
धौ विहितस्य श्रपणस्य प्रयोगमध्ये ऽनुष्ठेयतया तत्र त-
त्प्रकृत्युपादाने तत् एवार्थतः सिद्धेः । ब्रौहिशास्त्रं प्रकृति-
द्रव्ये जात्यवस्थाविशेषनियममात्रार्थं भवति । प्रयोगमध्ये
श्रपणार्थं प्रकृतिद्रव्याण्युपाददीतेति यत्तद्ब्रौहिजातौया-
नि सतुषावस्थानीति । तथा च ब्रौहिशास्त्रस्य प्रकृत्युपा-
दानप्राप्त्यर्थं श्रपणविध्यपेक्षत्वे सत्येवं व्यवस्था सिध्यति ।

वैकृते यत्र हविषि अप्रणमपेक्षितं तत्र तस्य प्रयोगमध्ये
ऽनुष्ठानं यत्र च तत्तत्र प्रकृत्युपादानं यत्र प्रकृत्युपादानं
तत्र ब्रौह्मिनियमः । एवं च सति तदुल्लयागादर्थलोपेन
अप्रणनिवृत्तौ तन्मूलकं ब्रौह्मिनियमपर्यन्तं निवर्त्ततएव
तदाहुः ।

तदुल्लेख्यो ऽर्थलोपेन अप्रणं विनिवर्त्तते ।
अप्रणस्य निवृत्तस्य स्वयं कर्तृकता कथम् ॥
तदधीनमुपादानं प्रकृतेः स्यात्कथंतराम् ।
तद्वशाद्ब्रौह्मिनियमस्तदभावे कथं तमाप्तिमिति ॥

नन्वस्त्वेवं कपालेषु अप्रयतीतिविधिरेवोदाहरण-
म् । अत्र यदुक्तं तदाक्षिप्तप्रकृत्युपादानापेक्षितब्रौह्मि-
नियमार्थं ब्रौह्मिशास्त्रमिति । तदयुक्तम् । ब्रौह्मिनियमस्य
निर्वापादिसंस्कारविधिभिरेव लाभसंभवात् । प्रकृत्यु-
पादानलक्षकविध्यभावे हि प्रकृतिद्रव्यानपेक्षणेनानपे-
क्षितसंस्कारायोगात् निर्वापादन्यर्थकर्माणि स्युरिति
ततः प्रकृतिद्रव्यनियमो न सिध्यति । कपालेषु अप्रय-
तीति विधिनाक्षिप्ते प्रकृत्युपादाने सत्युपादेयप्रकृति-
द्रव्यविशेषाकाङ्क्षायां निर्वापादिसंस्कार्यत्वेन श्रुतानां
ब्रौह्मीणां च क्वचिद्विनियोगाकाङ्क्षायां कथं ब्रौह्मीणा-
मेवापेक्षितप्रकृतिद्रव्यत्वेनान्वयात्तन्नियमो न सिध्येत् ।
संस्कार्यद्रव्यापेक्षस्य हि कस्य चिदभावे वरं सक्तून् जु-
होतीतिवत् द्वितीयाद्यवगतगुणकर्मत्वपरित्यागनार्थक-
र्मत्वाङ्गीकारः प्राप्नुयात् । तत्सत्त्वे तु नार्थकर्मत्वप्राप्तिः ।
अत एवोपनयनसंस्कृतस्य माणवकस्य विनियोगाका-

ङ्क्षायासुपनयनप्रक्रमाधीतस्याध्ययनस्य कर्त्तृपेक्षासत्त्वा-
 त्तत्कर्तृत्वेनान्वय इत्युपनयनस्य नार्थकर्मत्वप्राप्तिः ।
 उक्तं ह्यपशूद्राधिकरणे । स्वाध्यायविधिरनिर्दिष्टकर्तृक-
 त्वेन कर्त्तारमपेक्षमाणः प्रकृतोपनयनसंस्कृतान् किमर्थं
 वयमोचार्यनिकटं नीता इत्येवं प्रयोजनमपेक्षमाणान्
 ब्राह्मणादीनेव कर्तृत्वेन स्वीकुर्वन् तेषामेवाध्ययनं वि-
 धत्ते न शूद्रस्येति । अपि च श्रपणविध्याच्चेपतः प्रकृत्यु-
 पादाने प्रसक्ते सत्यनियतप्रकृतिद्रव्योपादानप्राप्तौ “तस्मि-
 न्सीदास्यते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेधः सुमनस्यमान” इति
 पुरोडाशप्रतिष्ठापनमन्त्रवर्णादेव छागो वा मन्त्रवर्णा-
 दिति न्यायेन व्रीहिजातीयं प्रकृतिद्रव्यमित्ययमर्थो ल-
 भ्यते । किं तु लाघवात्तस्य पिष्टावस्थायामुपादानं प्रोप्नो-
 तीति सतुषावस्थोपादानं परं ततो न प्राप्नुयात्तदपि
 प्रागुक्तरीत्या निर्वापादिसंस्कारकैमर्थवाक्यापेक्षया ल-
 भ्यत इति न का चिदनुपपत्तिः । ननु यवैर्यजतेत्याहृत्य
 विहितैर्यवैः प्रकृतिद्रव्याकाङ्क्षाशान्तेर्मन्त्रप्रकाश्यत्वसं-
 स्कार्यत्वान्यथानुपपत्त्या व्रीहीणां प्रकृतिद्रव्यत्वं न सिध्ये-
 दतस्तत्सिद्ध्यर्थं व्रीहिशास्त्रमपेक्षितमिति चेत् । मैवम् ।
 न खलु यवानामपि साक्षात्प्रकृतित्वं श्रुतं किं तु श्रुत-
 पुरोडाशावरुद्धयागकरणत्वान्यथानुपपत्त्या कल्पनीयम् ।
 व्रीहीणां तु मन्त्रप्रकाश्यत्वसंस्कार्यत्वान्यथानुपपत्त्येति
 को विशेषस्तस्मादनर्थकं व्रीहिशास्त्रमिति चेत् । उच्यते ।
 व्रीहिशास्त्राभावे व्रीहिगतापूर्वीयत्वह्वाप्रतिपत्तेः । संस्का-
 रवाक्यगतेषु व्रीहिपदेष्वपूर्वीयत्वलक्षणां न लभ्येतेति सं-
 स्काराणां यवसाधारण्यं न स्यात् । सति व्रीहिशास्त्रे

तेन व्रीहीणां यागापूर्वीयत्वावगतेस्तल्लक्षणायाः संभ-
 वात्संस्काराणां यवसाधारण्यं सिध्यति । एवं च य-
 दपि व्रीहिशास्त्रं व्रीहिनियमार्थं न स्यात् तस्यान्यलभ्य-
 त्वात्तथाप्यन्यलभ्यनियमद्वारा यवेषु प्रोक्षणादिप्राप्त्यर्थ-
 मवहननादिनियमार्थं च स्यादित्यनन्तरप्रदर्शनीययोर-
 न्यलभ्यनियममूलकप्राप्त्यन्यलभ्यनियममूलकनियमयो-
 रिदमुदाहरणं भविष्यतीति । ननु नैतदपि युक्तम् । व्री-
 हिशास्त्रप्रवृत्त्यधौनव्रीहिपदगतापूर्वीयत्वलक्षणाभावेऽपि
 यवसाधारण्यलाभसम्भवात् । द्वितीयाश्रुत्या प्रोक्षणाव-
 हननादिसाध्यत्वेन श्रुतानां व्रीहीणां प्राक्सिद्धेन स्वह-
 पेण तत्साध्यत्वासंभवात्तत्तत्क्रियाजन्यदृष्टादृष्टसंस्कार-
 विशिष्टतया तत्साध्यत्वसंभवेऽपि तावता फलपर्यव-
 सानाभावादानर्थक्यापत्तेः । फलपर्यवसायिनो रूपान्त-
 रस्य च प्रोक्षणादिसाध्यतार्हस्य व्रीहिष्वनुपस्थितेः प्रोक्ष-
 णादिभ्य एव स्वतन्त्रफलकल्पनागौरवापत्तेः । श्रुतविनि-
 योगमङ्गापत्तेश्च । प्रोक्षणादिसाध्यत्वनिर्वाहार्थमेव सं-
 स्कृतानां व्रीहीणां श्रपणविध्याक्षिप्तप्रकृत्युपादानापेक्षि-
 तप्रकृतिद्रव्यतयान्वयः कल्प्यते । एतावतापि तन्निर्वाहः
 कथं स्याद्यदि कल्प्यमानपुरोडाशप्रकृतिभावलभ्यापूर्व-
 साधनत्वाकारेण व्रीहीणां प्रोक्षणादिसाध्यत्वमित्येता-
 वत्पर्यन्तं न कल्पयेत् । तथा कल्पने च प्रोक्षणादीनां
 यवसाधारण्यं तत एव लभ्यते । इयांस्तु विशेषो व्रीहि-
 शास्त्रप्रवृत्तौ लक्षितापूर्वसाधनत्वेन यवसाधारण्यं तद-
 प्रवृत्तौ कल्पितापूर्वसाधनत्वेन उभयथापि यवसाधार-
 ण्यं लभ्यतएवेति चेत् । न लभ्यत इति ब्रूमः । व्रीहि-

शास्त्रसङ्गावे संस्कारवाक्यश्रुततत्क्रियासाधनत्वनिर्वाहाय
 व्रीहिपदानां व्रीहिशास्त्रसमर्पितापूर्वसाधनत्वलक्षणया
 प्रवृत्तावपूर्वसाधनत्वस्यावहननानपेक्षसुवादिसाधार-
 ण्येन सुवादिव्यावर्त्तनाय तस्मिन् विशेषणीये व्रीहिग-
 तत्वेन तद्विशेषणे व्रीह्यंशे शक्तिरपूर्वसाधनत्वांशे लक्ष-
 णीति वृत्तिद्वयविरोधप्रसङ्गात्तण्डुलप्रणालिकात्वेन तद्वि-
 शेषणीयम् । तण्डुलप्रणाड्यापूर्वसाधनत्वं च यवानुगत-
 मिति तद्रूपोद्देशेन विधीयमानानां संस्काराणां यवसा-
 धारण्यं लभ्यते । व्रीहिशास्त्राभावे तु व्रीहीणामपूर्वसा-
 धनत्वस्य प्रागनुपस्थितत्वेन तत्तत्क्रियासाधनत्वानुप-
 योगिनापि व्रीहित्वेनैवोपरक्तेषु व्रीहिषु भाविविनियोग-
 मूलकतत्तत्क्रियासाधनत्वोपयोगिरूपसम्भावनया संस्कार-
 वाक्येषु प्रवृत्तेषु तन्निर्वाहार्थं पुरोडाशप्रकृतिद्रव्यत्वक-
 ल्पनया यद्व्रीहीणामपूर्वसाधनत्वमवगम्यते तत्सुवादि-
 क्षतिप्रसङ्गवारणायोपस्थितेन व्रीहिगतत्वेनैव विशेष-
 यितुं शक्यम् । शब्दसमर्पणीयद्वय कल्पनीये तस्मिन् वृ-
 त्तिद्वयविरोधाभावात् । तद्विशेषितं च सुवादिभ्य इव य-
 वेभ्यो ऽपि व्यावृत्तमिति संस्काराणां यवसाधारण्यं न
 लभ्यते । तथा वैकृतेषु नीवारादिषु तेषामतिदेशेन प्रा-
 णिरपि न लभ्यते व्रीहिरूपद्वाराभावादतो व्रीहिशास्त्रम-
 न्यलभ्यनियमद्वारा यवेषु प्रोक्षणादिप्राप्त्यर्थमवहनना-
 दिनियमार्थं च पर्यवस्यतीति समनन्तरप्रदर्शनीययोर्द्व-
 योरपि तदुदाहरणमिति युक्तमेव । अपि चास्ति व्रीहि-
 शास्त्रस्यान्यदपि प्रयोजनम् । अश्वशफपरिमाणाय शेष-
 कार्येभ्यश्चापर्याप्तानां पुरोडाशजातिमात्रसम्पादनस-

मर्थानामल्पानां व्रीहीणां लाभे तत्पर्याप्तानपि व्रीहिप्र-
तिनिधीव्रीवारानपहाय मुख्यानां व्रीहीणामुपादानं त-
दभावे हि पुरोडाशप्रणवव्रीहीसंस्कारविधिसामर्थ्यात्पु-
रोडाशप्रकृतित्वेन कल्प्यमाना व्रीहयः पुरोडाशाङ्गत्व-
मेव प्रतिपद्येरन्न यागाङ्गत्वम् ततश्चाश्वशफपरिमाणस्त्रि-
ष्टकदिडाप्राशित्रचतुर्धाकरणभक्षणादीनां व्रीहीणां च
पुरोडाशाङ्गत्वाविशेषेण तावत्पर्याप्तव्रीह्यलाभे बहूनां
तेषामङ्गानां बाधाद्वरमेकस्य व्रीहिरूपाङ्गस्य बाध इति-
नीवारोपादानं प्रसज्येत । व्रीहिशस्त्रसङ्गावे तु तेन व्री-
हीणां यागाङ्गत्वे बोधिते पुरोडाशावरुद्धे यागे हवि-
ष्टेन साक्षाद्यागसाधनत्वमलभमानानां तेषामरूपाधि-
करणन्यायेन अपणविध्याक्षिप्तप्रकृत्युपादानापेक्षितप्र-
कृतिद्रव्यतया पार्ष्णिक्कान्वयकल्पने ऽपि यागाङ्गत्वमेवा-
वतिष्ठते न तु तदपहाय पुरोडाशाङ्गत्वं श्रुतयागाङ्गत्व-
निर्वाहायैव पार्ष्णिक्कान्वयकल्पनात् । अत एवारूण्यस्य
पार्ष्णिक्कान्वयकल्पने ऽपि क्रयएवाङ्गत्वं न तु द्रव्य
इति प्रतिपादितमरूपाधिकरणे *ततश्च बहुभ्यो यागा-
ङ्गभूतेभ्योऽश्वशफपरिमाणशेषकार्येभ्यो व्रीहीणां प्रधा-
नाङ्गतयाङ्गगुणाविरोधाधिकरणन्यायेन भाष्यकारोक्तगु-
णमुख्यव्यतिक्रमाधिकरणन्यायेन च प्राबल्यात्तद्बाधनमनु-
चितमित्यल्पानामपि व्रीहीणामुपादानं प्रतिनिधिपादा-
न्याधिकरणोक्तं लभ्यते एवं च व्रीहिशस्त्रमुत्पत्तिशिष्ट-
पुरोडाशेन निराकाङ्क्षयागे प्राप्तिरहितानां व्रीहीणां
प्राप्तिं कुर्वत् तन्निर्वाहायान्यलभ्यपुरोडाशप्रकृतिद्रव्यनि-

यमावतरणे ऽपि यागाङ्गत्वापरित्यागात् । ब्रीहौणां पु-
 रोडाशपरिमाणशेषकार्यापर्याप्तावधुपादानं प्रापयती-
 ति प्राप्त्यनुनिष्पादित्यां प्राप्तावधेतदुदाहरणं भविष्यती-
 त्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या । प्रकृतमनुसरामः । उपांशु पौर्ण-
 मास्यां यजन्नित्यवान्तरालविधिसामर्थ्यलभ्यपौर्णमासी-
 कालनियमप्रविकामावास्यापरिसंख्या । तत्र हि पौर्ण-
 मासीकालविधिनोपांशुयाजस्य फलसंबन्धप्राप्तिवदमा-
 वास्यापरिसंख्यापि लभ्यतइति समर्थितं चतुर्थश्लोक
 व्याख्याने हे आहवनीय इत्यत्रान्यालभ्यपरिसंख्यामूला
 पराग्निकहोमानां फलसंबन्धप्राप्तिः । इयमपि तत्रैव स-
 मर्थिता । एकादशपशोरवदानानि तानि द्विर्द्विरवद्यती-
 त्यत्रान्यलभ्यपरिसंख्यामूलो नियमः । कथं दर्शपूर्ण-
 मासयोर्द्विर्हविषो ऽवद्यतीति तावत्परिसंख्या । तदभावे
 हि चतुरवत्तं जुहोतीतिविधिवलाङ्घितव्याद्विष एव चतु-
 रवदानं प्राप्नुयात्तत्सद्भावे तु हविषो द्विरेवावदानमित्यु-
 पस्तरणाभिघारणवदानविधिप्राप्तप्रचयशिष्टसंख्यानुवा-
 दश्चतुःशब्दः सिद्ध्यति । इदं च द्व्यवदानं पाशुकेषु हृदया-
 दिष्वपि चोदकतः प्राप्नोत्येव तथापि तानि द्विर्द्विरवद्यती-
 ति श्रवणमनियमप्राप्तौ नियमार्थं पशुप्रकरणे हि यद्यपि
 चतुरवत्तौ यजमानः पञ्चावत्तैव वपा कार्येत्यपि श्रूयते
 तत्र पाशुकावदानमात्रमुद्देश्यं न तु वपावदानमेव ह-
 विरार्थ्यधिकरणन्यायेन उद्देश्ये वपाविशेषणस्याविव-
 क्षितत्वात् । ततश्च सर्वेष्वपि पाशुकावदानेषु हविरव-
 दानवित्वेनोपस्तरणवृद्ध्याभिघारणवृद्ध्या वपायामिव हि-
 रण्यशकलेन वा पञ्चसंख्या सम्पादनीयेति प्राकृतम् न-

वदानस्यानियमः प्राप्तस्तत्र नियमः क्रियते । हवींषि य-
थाप्रकृति द्विरेवावदेयानि पञ्चसंख्या तु प्रकारान्तरेण स-
म्पादनौयेति । “अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम” इत्यत्रान्य-
लभ्यपरिसंख्यापूर्विका परिसंख्या । इदं हि नाग्निहो-
त्रस्य स्वर्गार्थत्वप्राप्त्यर्थमेतदभावे ऽपि तत्सर्वार्थमना-
देशादिति विश्वजिदधिकरणपूर्वपक्षन्यायेनानिर्दिष्टफ-
लस्याग्निहोत्रस्य विनिगमनाविरहेण सर्वफलार्थत्वं
प्रापयता स्वर्गार्थत्वस्यापि प्राप्तिः सम्भवात् । नापि स्व-
र्गतरफलपरिसंख्यार्थः तस्या अपि सः स्वर्गः स्यात्सर्वा-
न्प्रत्यविशिष्टत्वादिति तत्सिद्धान्तन्यायलभ्यत्वात् । अतो
ऽग्निहोत्रस्यान्यलभ्यस्वर्गसंबन्धबोधनद्वारा तत्सन्निधिस-
माम्नातानामनिर्दिष्टफलानां कर्मणां फलवदफलन्या-
येन तदङ्गत्वप्राप्त्यर्थमेतदभावे हि अग्निहोत्रस्य वि-
श्वजिन्न्यायेन फलकल्पने विनिगमनाविरहात्तेषामपि
तेनैव न्यायेन फलकल्पना स्यादिति तेषामग्निहोत्रा-
ङ्गत्वं न प्राप्नुयात् । एवं चानेन विधिनाग्निहोत्रस्या-
न्यलभ्यस्वर्गार्थत्वप्राप्तिनान्तरौयकतया विश्वजिदधिक-
रणपूर्वपक्षन्यायप्रसक्तस्य फलान्तरस्य परिसंख्या तत्सि-
द्धान्तन्यायलभ्या प्राप्यते अग्निहोत्रसन्निधिसमाम्नात-
कर्मणामनन्यलभ्यतदङ्गत्वप्राप्तिनान्तरौयकतया ते-
षामपि स्वर्गफलार्थत्वस्य तत्सिद्धान्तन्यायप्रसक्तस्य प-
रिसंख्यानन्यलभ्या च प्राप्यत इत्येवमत्रान्यलभ्यपरि-
संख्यापूर्विकानन्यलभ्या परिसंख्या यदाग्निहोत्रस्य या-
वज्जीववाक्येन प्रत्यवायपरिहारार्थत्वावगत्या तस्य त-
त्सन्निधिसमाम्नातानां कर्मणां च फलाकाङ्क्षाशान्तेर्विश्व-

जिदधिकरणपूर्वपक्षसिद्धान्तन्याययोरुभयोरपि तत्र तेषु
 चानवतारोदिदं वाक्यमग्निहोत्रस्य स्वर्गसंबन्धप्राप्त्यर्थमेव
 न त्वन्येषां तदङ्गत्वप्राप्त्यर्थम् । नापि तदनुनिष्पादिन्यत्रा-
 नन्यलभ्या तेषां स्वर्गार्थत्वपरिसंख्यास्तीति मतम् । तदा
 केवलकाम्यकर्मणोर्यत्स्वर्गसंबन्धविधानं तद्विष्वजिन्याय-
 लभ्यस्वर्गसंबन्धमतिक्रम्य तत्संनिधिप्रठितकर्मणां तदङ्ग-
 त्वप्राप्तिपर्यवसायीति तवान्यलभ्यानन्यलभ्यपरिसंख्या-
 फलसंकर उदाहर्त्तव्यः । एवमन्यलभ्यफलसंकरो दर्शि-
 तः । अप्रवृत्तिविशेषकरफलसंकरो ऽपि दिङ्मात्रेणोदा-
 क्रियते । द्वादशाहिकयोश्च्यनीकान्तर्गतयोगवामयनि-
 कयोस्त्रयनीकास्थानगतयोश्चादिमाग्रताविध्योरप्रवृत्तिवि-
 शेषकरप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिः । तैर्विधिभिः परमापूर्वसा-
 धनत्वावच्छेदेनावान्तरापूर्वसाधनत्वावच्छेदेन च अग्र-
 तानां प्राप्तिरनन्यलभ्या क्रियते न तथा प्रवृत्तिविशेषः
 कश्चित् द्वादशाहगवामयनयोरनन्यलभ्यः प्राप्यते तैः प्रा-
 पणीयस्य द्वादशाहिकदशरावान्तर्गतयोराद्ययोरङ्गोरैन्द्र-
 वायवशुक्राग्रत्वानुष्ठानस्य चादकात् गवामयनिकयो-
 राद्ययोरङ्गोरैन्द्रवायवाग्रत्वानुष्ठानस्य च्यनीकाविधानाच्च
 लाभसम्भवात् । किं तु तथा तथा प्राप्या तत्तद्विकारेषु
 प्रवृत्तिविशेषपर्यवसायिनी प्राप्तिः क्रियते । एतच्च प्र-
 थमश्लोकव्याख्याने स्पष्टमुक्तम् । साम्ना स्तुवीतेत्यत्राप्रवृ-
 त्तिविशेषकरप्राप्तिपूर्वको नियमः कथम् ऋगक्ष-
 रारूढगीतिक्रियारूपस्य साम्नः केवलम् ऋगक्षराभिव्य-
 क्त्यर्थत्वमेव प्राप्तं न तु ऋक्साध्यगुणिनिष्ठगुणाभि-
 धानात्मकस्तुत्यर्थत्वमपि । तदनेनैव विधिना प्रा-

प्यते । तत्प्रापणेन च तत्र कश्चिदनुष्ठाने विशेषो
लभ्यते गौतिक्रियया स्तुतेः साक्षान्निर्वर्त्तयितुमशक्य-
त्वादतः क्रमप्रकरणाभ्यां स्तोत्राद्भवेनावगतानामृचा-
मभिव्यक्तिं कुर्वत्साम तद्वारा स्तुतिं निर्वर्त्तयितुं शक्तमि-
ति श्रुतस्तुत्यर्थत्वनिर्वाहकानुष्ठानविशेषलाभाय पार्थिण-
कान्वयन्यायेन स्तुत्यर्थासु ऋचु अवतरति ऋगभिव्यक्त्य-
र्थत्वं तु साम्नः प्रत्यक्षावगतामिति न तत्राप्राप्तप्रापणं
विधिना कार्यमपि तु ऋचामभिव्यक्तौ सामवच्चातुःस्व-
र्याद्युपायान्तराण्यपि सन्तीति पक्षे ऽप्राप्तस्य सामो नि-
यमः कार्यः अतो ऽत्रापट्टितिविशेषकरस्तुत्यर्थत्वप्राप्तिपू-
कः स्तुत्यर्थऋगक्षराभिव्यक्त्युपायत्वेन साम नियमः ।
यदि रथन्तरसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान्
गृह्णीयादित्यत्रापट्टितिविशेषकरप्राप्तिपूर्विका परिसंख्या
इदं हि न तावद्रथन्तरसाम्नि ज्योतिष्टोमे ऐन्द्रवायवाग्र-
त्वस्यं प्राप्त्यर्थं पाठक्रमादेव तत्र तत्प्राप्तेः सिद्धत्वात् नापि
बृहत्साम्नि ज्योतिष्टोमे तन्माभूदित्येवमर्थं यदि बृहत्सामा
शुक्राग्रानिति बृहत्सामत्वपक्षे शुक्राग्रत्वविधानादेव ततो
व्याट्टितमिद्वेः । किं तु नैमित्तिकत्वार्थं तस्येदं पुनर्विधान-
म् । पाठादैन्द्रवायवाग्रत्वमनैमित्तिकं प्राप्नोति तदेव रथ-
न्तरसामत्वनिमित्तकं क्रियते एवं प्रकृतौ पाठप्राप्तस्यैन्द्र-
वायवाग्रत्वस्यानेन विधिना नैमित्तिकीकरणादेव द्वादशा-
हे च्यनीकायामाद्यस्याहृद्योदकप्राप्यमनैमित्तिकमैन्द्रवा-
यवाग्रत्वं नास्तीति तत्र तद्विधानं विकृत्यपेक्षितं विध्यन्त-
रेण कृतं तेन च नैमित्तिकीकरणेन ज्योतिष्टोमेन कश्चिद-
नुष्ठाने विशेषो लभ्यते किं तु तस्मिन्पाठप्राप्तस्यैन्द्रवाय-

वाग्रत्वस्याविशेषेण सर्वासु विकृतिषु चोदकाप्राप्तौ बृह-
द्रथन्तरान्यसामभ्यस्तदुभयसामभ्यश्च विकृतिभ्यो निमि-
त्तराहित्येन तद्यावृत्तिर्लभ्यते इत्येवमत्राप्रवृत्तिविशेष-
करनैमित्तिकत्वप्राप्तिपूर्वकैन्द्रवायवाग्रत्वस्य निमित्तर-
हितविकृतिभ्यः परिसंख्या । अप्रवृत्तिविशेषकरनियम-
पूर्विकाः प्राप्तिनियमपरिसंख्याः यथा । यस्य ऋग्वेद-
यजुर्वेदयोः श्रूयमाणस्य सोमविकारस्यान्यतरचाङ्गभू-
यस्त्वाभावेन भूयस्त्वेनोभयश्रुतौत्यक्तविनिगमनादिरहा-
दुभयत्वापि विधिः स्वीकर्त्तव्यस्तत्र "उच्चैर्ऋचा क्रियते"
"उपांशु यजुषे"ति विहितयोर्वेदस्वरयोर्विकल्पे प्राप्ते त-
स्मिन्प्रकृतितः प्राप्नुवन् यत्किञ्चित्प्राचीनमग्नीषोमीया-
त्तेनोपांशु चरन्तीति यज्ञभागस्वरविधिर्नियमविधिराप-
द्यते । स च कर्मणि साक्षात्स्वरस्यानुष्ठातुमशक्यत्वात्
पार्ष्णिक्कान्वयेनोपांशुत्वस्य कर्माङ्गत्वं निर्वोढुं तदङ्गभावे-
ष्ववतरतीति । तेन ये केवलमृग्वेदे सामवेदे वा विहि-
तास्तन्मन्त्रास्तेषूच्चैस्त्वस्यैव प्राप्तत्वेनाप्राप्तस्योपांशुत्वस्य
प्राप्तिर्भवति । ये तु मन्त्रा यजुर्वेदे ऽपि विहितास्तेष्वनि-
यतप्राप्तस्योपांशुत्वस्य नियमो ऽपि भवति । तेनैवोपांशु-
त्वनियमविधिना दीक्षणीयादिषु चोदकप्राप्तानामैष्टि-
कानां मध्ये मन्द्रमध्यमोत्तमस्वराणां परिसंख्यापि ल-
भ्यते इत्येवमप्रवृत्तिविशेषकरनियमपूर्वकप्राप्तिनियम-
परिसंख्यानां तिसृणामपि विकृतिविशेषप्राप्तयज्ञभाग-
स्वरविधिरेवोदाहरणम् । इदं च सर्वमनुपदमेव स्फुटी-
करिष्यते । अप्रवृत्तिविशेषकरपरिसंख्यापूर्विकाः प्राप्ति-
नियमपरिसंख्याः यथा दीक्षाः सोमस्य दक्षिणाः सोम-

स्येति कर्तृसंस्काररूपोऽया दीक्षायाः कर्तृद्वारा प्रयोगा-
ङ्गत्वादक्षिणायाः साक्षात्प्रयोगाङ्गत्वाच्च । प्रयोगान्तर्गते
प्रधाने सोमयागे तदङ्गकलापे च ज्योतिष्टोमप्रकर-
णविहितस्य दीक्षादक्षिणस्य शेषिणि प्राप्ते वचनद्वय-
मिदमङ्गकलापस्य तच्छेषित्वव्यावर्त्तनार्थमिति ताव-
द्भयत्र परिसंख्या निर्विवादा सा च न ज्योतिष्टोमे प्रवृ-
त्तिविशेषकरी । दीक्षादक्षिणस्याङ्गप्रधानार्थत्वे केव-
लप्रधानार्थत्वे च कृत्वङ्गभूतयमनियमसंकल्पहृपदी-
क्षानुष्ठाने “आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्द्वौक्षिष्य-
माण” इति तदर्थविहितदीक्षणीयानुष्ठाने दण्डेन दीक्षय-
तीत्यादिवचनविहिततदभिध्यञ्जकदण्डधारणाद्यनुष्ठाने
द्वादशशतदक्षिणादाने च विशेषाभावात् । न च दक्षि-
णाङ्गप्रधानार्थत्वे ऽङ्गप्रधानकर्तृभ्यो देया केवलप्र-
धानार्थत्वे प्रधानकर्तृभ्य एवेति विशेषो वक्तुं शक्यते ।
यतः केवलप्रधानार्थत्वे ऽप्यङ्गकर्तृभ्य ऋत्विग्भ्य एव
देया न तु प्रधानकर्त्रे यजमानाय तस्य स्वत एव फल-
लाभाय प्रधानानुष्ठाने प्रवृत्तस्य दक्षिणादानेना ऽऽनान-
सयितव्यत्वात् । यजमानेनात्मनि संकल्प्यमानस्य दक्षिणा-
द्वयस्य स्वत्त्वत्यागासम्भवाच्च । किं तु सोमाङ्गविकारेषु
कास्यपश्वादिष्वतिदेशेन द्वैक्षपशुधर्मातिदेशप्राप्तौ दी-
क्षा दक्षिणान्तेभ्यो व्यावर्त्तयन्ती तेष्वेवानुष्ठानविशेषोप-
योगिनी । अतो ऽत्राप्रवृत्तिविशेषकरी सोमाङ्गेषु दी-
क्षादक्षिणपरिसंख्या सुखोक्त्य प्रवृत्ता सोमाङ्गविका-
रेषु तत्परिसंख्या । नन्वत्र सोमाङ्गविकारेषु दक्षिणा-
परिसंख्योक्तिरनपेक्ष्य सोमाङ्गस्याग्नीषोमीयपशो-

विंकारेष्वनुक्तदक्षिणेषु काम्यनैमित्तिकादिषु पशुषु ऋ-
 त्विगानमनाय दक्षिणापेक्षायां स्वप्रवृत्तावङ्गभूतदक्षि-
 णायां चासत्यां तत्र प्रसङ्गादुपकारकत्वं प्रतिपन्नायाः
 सोमाङ्गदक्षिणाया एव ग्राह्यत्वादिति चेत् । मैवम् ।
 तथा सति दक्षिणाः सोमस्येत्यस्यात्यन्तवैयर्थ्यप्रसङ्गात् ।
 साक्षात्प्रकृतावदृष्टमपेक्षितं मूलप्रकृतितो ग्राह्यमिति
 शतोक्थादिषु दृष्टत्वेन तद्वदिहेष्टितो ऽन्वाहार्यदक्षिणा-
 ग्रहणोपपत्तेश्च । एवं चानुक्तदक्षिणकाम्यादिपशुभ्यः
 सौमिकदक्षिणापरिसंख्याया प्राकृतो ऽन्वाहार्यनियमः
 प्राप्यते । ततश्च दृष्टादृष्टोपकारार्थं तदीयं धर्मजातमपि
 प्राप्यतइति अप्रवृत्तिविशेषकरपरिसंख्यामूलप्राप्तिनि-
 नियमधोरप्येतदेवोदाहरणम् । ननु विधीनामप्रवृत्तिवि-
 शेषकरे फले न पर्यवसानमिति ततो ऽन्यत्फलं यदि
 ऋग्यं तदोपांशुपौर्णमास्यां यजन्निच्याद्युदाहरणेषूपंशु-
 यागादीनां स्वर्गसंबन्धादिना प्राधान्यप्राप्तिः फलं न
 स्यात् । तेषां प्राधान्ये पराङ्गत्वे चानुष्ठाने विशेषाभा-
 वादिति चेन्मैवम् । प्राधान्ये सति तदपचारे प्रधानवि-
 स्मरणादिप्रार्थान्नादित्वादिप्रवृत्तिविशेषकृतिषु चातिदेशनिवृत्तिरि-
 त्यादिफलान्तरपर्यवसानस्य तदापि वक्तुं शक्यत्वात् ।
 एवमाश्रयभेदेन विधिनियमपरिसंख्यालक्षणाणामाश्रय-
 भेदे प्रथमचरमभावाभ्यां तत्फलानां च संकरो दर्शितः ।
 विनैव त्वाश्रयभेदं तत्रैवोद्दिश्ये तस्यैव विधेयस्याप्राप्तिप-
 क्षप्राप्तिभ्यामपूर्वविधिनियमविधिलक्षणसांकर्यमपि ज्यो-
 तिष्टोमगते यज्ञभागस्वरविधौ दृश्यते । तथा हि । य-
 द्यपि ज्योतिष्टोमस्य याजुर्वेदिकत्वात्साङ्गस्य तस्य

यजुर्वेदविहितत्वोपाधिना उपांशुस्वरत्वमुपांशु यजुषेति वेदस्वरविधिनैव सिद्धं तथा ऽप्यग्नीषोमीयात्प्राचीनेषु तदङ्गेषु यजुर्वेदविहितत्वोपाधिमनपेक्ष्य स्वहूपेणोपांशुत्वस्य प्राप्त्यर्थो ऽयं यज्ञभागस्वरविधिस्ततश्च ऋग्वेदेन सामवेदेन वा विहितं ज्योतिष्टोमविकारं प्राप्नुवत्स्वपि तेष्वयं विधिः प्रवर्तते न तु याजुर्वेदिकस्वरविधिरिव न प्रवर्तते । यजुर्वेदविहितत्वोपाध्यनपेक्षत्वात्तेषु च प्रवर्त्तमानोऽयमपूर्वविधिः सम्पद्यते । ऋग्वेदसामवेदविहित-कर्माङ्गभावमापन्नेषु तेषु तत्तद्वेदविहितत्वोपाधिको-च्चैस्त्वस्य प्राप्त्या कथं चिदप्युपांशुत्वस्य प्राप्त्यभावात् यजुर्वेदेन वेदान्तरेण च विहितं ज्योतिष्टोमविकारं प्राप्नुवत्सु तु तेषु प्रवर्त्तमानो ऽयं विधिर्नियमविधिः सम्पद्यते । तेषु यजुर्वेदविहितत्वोपाधिकस्योपांशुत्वस्यापि पक्षे प्राप्तिमत्त्वात् । तदेवमस्मिन् यज्ञभागस्वरविधौ विकृति-विशेषप्राप्ते सत्यन्तरेणैवाश्रयभेदमपूर्वनियमविधिसङ्करो जायते यद्यप्ययं विधिरग्नीषोमीयात्प्राचीनेष्वपि प्रवर्ग्यतदङ्गेषु न प्रवर्त्तते “उच्चैः प्रवर्ग्येण चरन्ती”ति तेषा-मुच्चैस्त्वविधानात् । दीक्षणीयादिप्रधानेष्वपि न प्रवर्त्तते । “यावत्या वाचा कामयेत तावत्या दीक्षणीयायामनुब्रूयान्मन्द्रं प्रायणीयायां मन्द्रतरमातिथ्यायामि”ति तेषा-मपि स्वरान्तरविधानात् तथापि प्रवर्ग्यतदङ्गेष्वो दीक्षणीयादिप्रधानेभ्यश्च व्यतिरिक्तेष्वग्नीषोमीयात्प्राचीनेष्वङ्गेषु प्रवर्त्ततएव । ननु प्रवर्ग्याङ्गवद्दीक्षणीयादीना-मङ्गानि किमिति न पर्युदस्तानि । उच्यते । प्रवर्ग्येणोति तृतीयासंयोगात्प्रवर्ग्यकरणीकायां भावनायामुच्चैस्त्वस्य

विधिस्तदन्तर्गतानि चाङ्गानीत्युच्चैस्त्वस्याङ्गप्रधानार्थता । यथा ऽप्सुवभृथेन चरन्तीत्यवष्टथकराणिकायां भावनायां विधीयमानानामपां न तथेह तृतीयासंयोगो ऽस्ति अतो यथा “यज्ञार्थं वा वै काम्यो दृष्टयस्ता उपांशु कर्त्तव्या” इत्यत्र श्रुतमुपांशुत्वं काम्यशब्दोक्तानां प्रधानानां विधीयमानं तेषामेव भवति एवं दौक्षणीयादीनां विधीयमानः स्वरः ऽपि दौक्षणीयादिशब्दोक्तानां प्रधानानामेव भवति । इयांस्तु विशेषः वैशेषिके स्वरे प्रधानमात्रविषये सति काम्येष्ट्याङ्गेषु दर्शपूर्णमासयोः प्राक् स्विष्टकृतः प्रथमस्थानेन मध्यमेनेडायाः शेषं तृतीयस्थानेनेति विहितं स्वरवैचित्र्यं चोदकात्प्राप्नोति दौक्षणीयाद्याङ्गेषु तु तदपि बाधित्वा वैशेषिको यज्ञभागस्वरविधिः प्राप्नोतीति । एवं च पूर्वगर्गतदङ्गदौक्षणीयादिप्रधानव्यतिरिक्तेष्वग्नीषोमीयात्प्राचीनेष्वङ्गेषु पूर्वकर्त्तमानो यज्ञभागस्वरविधिः प्रकृतिविकृतिरूपयाजुर्वेदिकक्रतुगतेषु याजुर्वेदिकत्वोपाधिना प्राप्तमप्युपांशुत्वं स्वरूपेण प्रापयन्पूर्वविधिर्भवति ऋग्वेदसामवेदविहितक्रतुगतेषु तेषु कथमप्यप्राप्तं तत्प्रापयन्नपूर्वविधिर्भवति । यजुर्वेदतदितरवेदाविहितक्रतुगतेषु पक्षप्राप्तं नियच्छन्नियमविधिर्भवतीति वक्तव्य एवात्रापूर्वनियमविधिसंकरः । स्यादेतत् दौक्षणीयादीनामङ्गेषु चोदकानोतेनैष्टिकस्वरेण तदुपजीविप्रयोगवचनाश्रयस्य वेदस्वरस्यापवादे प्रसक्ते तत्प्रतिप्रसवार्थो यज्ञभागस्वरविधिः । न तु याजुर्वेदिकत्वानपेक्षीपांशुत्वविधानार्थः । अत्यन्ताप्राप्तविधानात्प्राप्तप्रतिप्रसवविधानस्य लघु

त्वात् । अत एव कृष्णलि अपणविधिः प्राकृतश्रपणस्य
चोदकात् प्राप्यमाणस्य प्रयोजनाभावान्निवर्त्तमानस्य
प्रतिप्रसवार्थः न त्वत्यन्ताप्राप्तश्रपणविधानार्थो विधिः
गौरवापत्तेरिति प्राकृतश्रपणधर्माणां तत्र प्राप्तिरुक्ता
तत्त्वरत्ने । नन्वेवं सति यज्ञभागस्वरविधिरैष्टिककर्ममा-
त्रविषयः स्यात्तत्रैवापवादप्राप्तेरग्नीषोमीयप्राचीनसम-
स्ताङ्गविषयो न स्यादिति चेत् । माभूद्विधिलाघवा-
नुसारेण तन्मात्रविषयो ऽस्तु । अङ्गीकृतं हि निगदा-
धिकरणे नियमविधिलाघवानुसारात् उपांशु यजुषेति
वाक्यं निगदातिरिक्तयजुर्विषयमिति । अङ्गीकृतं च प-
त्नीसंयाजाधिकरणे पत्नीसंयाजान्तान्यहानि सन्तिष्ठन्त
इतिद्वादशाहिकं वाक्यं नियमविधिलाघवानुसारात्प्रा-
गुत्तमादङ्गः पत्नीसंयाजान्तत्वविधायकमिति । तस्माद्य-
ज्ञभागस्वरविधेरैष्टिककर्मव्यतिरिक्तेषु प्राप्यभावाक्षेपे
प्रवर्त्तमाने तस्मिन्विधिनियमलक्षणसांकर्यमित्युक्तमयु-
क्तमिति चेदुच्यते । यत्किञ्चिदिति यद्यादिति शब्दवद्दी-
प्तायां प्रसिद्धः वीप्सा च व्याप्तुं साकल्येन संबद्धमिच्छा
तथा च यत्किञ्चिदित्यनेनाग्नीषोमीयप्राग्भाववर्त्तिनः
सकलस्याप्यङ्गस्योपांशुत्वसंबन्धे तात्पर्ये ऽवस्रीयमाने
कथं किं चिद्विषयतया सङ्कोचः क्रियेत । यद्यप्युच्यैः प्र-
वर्ग्येण चरन्तीत्यादिनिरवकाशविध्यन्तरबलात्सङ्कोचो
ऽस्ति तथापि लाघवमात्रानुसारात् न युक्तः । न हि
लाघवमस्तीति श्रुतं हातुं शक्यम् । ननु यत्किञ्चिच्छब्दो
वीप्सितार्थ इवाज्ञाते ऽपि प्राग्भवौयप्रत्ययवत्प्रसिद्धः

अस्तिचात्र प्राग्भागवर्त्तिनामङ्गानां विशिष्याज्ञातत्वं
 प्राचीर्नामिति शब्देन प्राग्भागस्यैव तद्वर्त्तिनामङ्गानाम-
 निर्दिष्टत्वात् । तथा च यत्किञ्चिदित्यस्याज्ञातार्थकत्वा-
 पपत्तेर्नात्र वीष्मानिश्चय इति चेत् । मैवम् । किमिदमि-
 त्यादिप्रश्नोत्तरे यत्किञ्चिदित्यत्राज्ञातत्वानादरणीय-
 त्वादिबोधनइवात्राज्ञातत्वबोधने प्रयोजनाभावेन प्र-
 वृत्तिविशेषकरस्य साकल्यार्थकत्वस्यैव ग्राह्यत्वात् । य-
 त्किञ्चिदादीनां साकल्यार्थकत्व एव “यच्च किञ्चिज्जगत्य
 स्मिन् दृश्यते श्रूयते ऽपि वा” प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किं
 चेह करोत्ययमित्यादौ तत्पदेन प्रतिनिर्द्देशस्य दर्शनाच्च
 अविशेषज्ञातविशेषानादरणादिमात्रपरत्वे यत्किञ्चिदिदं
 यत्किञ्चिदानयेत्यादौ तदो ऽप्रयोगात् अतः प्रवर्ग्यत-
 दङ्गदीक्षणीयादिव्यतिरिक्तसकलप्राग्भागवर्त्त्यङ्गसाधा-
 रणयाजुर्वैदिकत्वानपेक्षोपांशुत्वविधिरेवात्र स्वीकर्त्तव्यः ।
 नन्वस्त्वेतदेवं तथाप्यस्य विधेः प्रकृत्यन्वयप्रयुक्तमपूर्ववि-
 धित्वमेव भवति न तु विकृतिविशेषान्वयप्रयुक्तं निय-
 मविधित्वमपि प्रकृतिप्रकरणान्नातस्यास्य प्रकृतिविह-
 तिसाधारणत्वाभावात् इति चेत् । सत्यमुपदेशतस्तथैव
 अतिदेशतस्तूपकारमुखेनाङ्गदङ्गशास्त्राणामपि वि-
 कृतिप्राप्तौ विकृतिविशेषं प्रतिपद्यमानस्यास्य विधेर्निय-
 मविधित्वमापतत्केन वार्यते । यो हि सौर्यादिषु विकृ-
 तिष्वतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षया प्रकृतिवच्छब्दः कल्प्य इत्यु-
 च्यते स एवातिदेशाद्वैकृतवाक्यशेषतामापन्नः प्राकृता-
 ङ्गशास्त्रसमूहः स एव लाघवार्थं प्रकृतिवदितिसंग्रहेण
 निर्दिश्यते । तस्य स्वरूपतः स्मृतत्वे ऽपि तत्तदुद्घाटोप-

कारवाचिपदयोगस्य वैकृतविधिवाक्यशेषतायाश्च कल्प-
त्वेन कल्प्यत्वव्यपदेशः । अतएवोक्तं तन्वरत्ने समिधो
यजति ब्रौह्मैव ब्रह्मन्तीति प्रकृतावयमर्थः समिदुपकृतो-
ववातवितुषीकृतब्रीहिसम्पादितपुरोडाशसाधनकश्च दर्शः
कार्य इति ततश्च सौर्यो ऽपि तद्वत्कर्तव्य इत्युक्ते समि-
दुपकृतोववातवितुषीकृतब्रीहिसम्पादितवरुमाधनकश्च
सौर्यः कार्य इत्युक्तं भवति । ततश्च समिदादिशास्त्रं सौ-
र्यशास्त्रस्य वाक्यशेषः सम्पद्यते । अनेनाभिप्रायेण भाष्य-
कारेण पौरोडाशिकं ब्राह्मणं सौर्यादीनां वाक्यशेष इ-
त्युक्तमध्याहाराद्विहितकल्पना ज्यायसीति । यद्येव-
मपि प्रकृतिवच्छब्दः प्राकृताङ्गशास्त्रसमूहादन्य एव
समानार्थकः कल्प्यः शब्दो न तु स एवा ऽन्यत्र निव-
द्ध्य शब्दस्य कार्यमुखिनाप्यन्यत्रान्वयासम्भवादिति वि-
चिकित्स्येत तदा यज्ञभागस्वरविधिराश्रयभेदरहिते
ऽपूर्वनियमविधिलक्षणसाङ्ख्येन भवत्युदाहरणम् । किं
त्वाश्रयभेदपौर्वापर्यसहितापूर्वनियमविधिसाङ्ख्येः तथा
हि प्रकृतौ दीक्षणीयादीनामङ्गेषु बाधकबाधनेन प्रवृ-
त्तिविशेषकरो ऽपि यज्ञभागस्वरविधस्तद्व्यतिरिक्तेषु
प्राचीनपदार्थेषु प्रकृतौ न प्रवृत्तिविशेषकरः याजुर्वे-
दिकत्वोपाधिकेन वेदस्वरविधिर्नैव तेषु उपांशुत्वानु-
ष्ठानसिद्धेः । किं तु वेदान्तरविहितविकृतिगतेषु उ-
पांशुत्वप्रापणेन यजुर्वेदवेदान्तरविहितविकृतिगतेषु त-
न्नियमेन च सफल इति अप्रवृत्तिविशेषकरप्राप्तिपूर्वक-

१ आश्रयभेदस्यपि पौर्वापर्यसहितोयोऽपूर्वनियमविधिसाङ्ख्येः ।

२ वेदस्वरस्य बाधकमैष्टिकं वैख्ये तद्बाधनेन ।

प्राप्तिनियमयोरिदमुदाहरणं स्यात् । ननु विकृतिगतेष्वपि कर्मसु स्वरप्राप्तिनियमनाभ्यां न प्रवृत्तिविशेषलाभः कर्मसु साक्षात्स्वरस्यानुष्ठातुमशक्यत्वात् । सत्यम् । तत्राप्यन्तस्तदङ्गमन्त्रावतरणेन सफलता । अत एव प्राक् ऋग्वेदयजुर्वेदविहितासु विकृतिषु नियमविधिरूपयज्ञभागस्वरविधिसुदाहृत्य तत्राप्रवृत्तिविशेषकरनियमपूर्वकप्राप्तिनियमपरिसंख्याः प्रदर्शिताः । तदेवमाश्रयभेदे सत्यसति च विधिलक्षणानामाश्रयभेदपौर्वापर्ययोश्च सतीरसतीस्तत्फलानां साङ्कर्यस्य बहुलमुपलम्भात् । तथैव प्रागुदाहृतेषु रथन्तरादिविधिषु एकानेकविध्यप्रवृत्तिभ्यां विधिनियमादिलक्षणसङ्करो न दोषायेत्याशङ्क्याह ।

यद्येकानेकविध्यप्रवृत्तिमुखभवः
सङ्करो लक्षणानानामिष्येता
न्याश्रयत्वं प्रथमचरमताद्युक्-
थसाङ्कर्यरीत्या । दैक्षादन्यो ऽपि
दण्डः प्रकृतिजुषिभवेत्प्रैषकार्ये
प्रशास्तुः स्यात् पक्षे स्तोत्रसा-
म्नां क्रतुनिकरजुषामुत्तरास्वेव
गानम् ॥ १४ ॥

सत्यमेकानेकविध्यप्रवृत्तिभ्यां लक्षणसङ्करोपगमे र-
थन्तरपृष्ठादिनियमविधिष्वनिष्टं नापक्षत इतिक्वचि-

रक्त्रचिदनिष्टमयापद्यते तथा हि दण्डी प्रैषानन्वाहेत्यत्र
तद्विधिमात्राप्रवृत्तौ परिसंख्यालक्षणं प्रवर्त्तते तदा हि
क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय दण्डः प्रयच्छतीतिविधिना मै-
त्रावरुणार्थत्वेन सिद्धस्य दीक्षितदण्डस्य प्रयोजनाकाङ्क्षा-
यां तदीयानि दण्डापेक्षाणी सर्वाणि कार्याणि समुच्चित्य
प्राप्नुवन्ति क्रीते सोमइत्यादिविधेरप्यप्रवृत्तौ न तल्लक्षणं
प्रवर्त्तते तदा दीक्षाव्यञ्जकस्य दण्डस्य यावद्दीक्षानुवृत्ति
दीक्षितेनैव धारणीयतया प्राप्तेः । किं तु तदा नियम-
विधिलक्षणं प्रवर्त्तते स्थित्वाच्चैरनवानं कर्त्तव्ये प्रैषानुव-
चने किं चिदालम्बनं सौकर्यापेक्षायामनियमेन यस्य
कस्यचिदालम्बनस्य प्राप्तेः । ततश्च तत्र तद्विधिमात्राप्र-
वृत्त्यपेक्षया परिसंख्यालक्षणानुगमने दीक्षितदण्ड एव
प्रैषानुवचने योजनीयः क्रीते सोमइतिविधेरप्यप्रवृत्त्यपे-
क्षया नियमविधिलक्षणानुगमने निरूढपशाविव दैक्षप-
शावपि दीक्षितदण्डादन्य एव कश्चिद्दण्डो योजनीयः ।
न चैतदुपपद्यते । न चोभयमपि विकल्पेन योजयितुं श-
क्यमिति वाच्यम् । वस्तुतः क्रीते सोम इति विधेः सत्त्वेन
तद्वशान्मैत्रावरुणार्थत्वेन सिद्धस्य प्रयोजनाकाङ्क्षस्य दीक्षि-
तदण्डस्यैव तत्र योजनीयत्वात् । अतस्तत्र तद्विधिमात्रा-
प्रवृत्त्यपेक्षया परिसंख्यैव केवलमेष्टव्येति । तत्र क्रीते सो-
मइतिविधेरप्यप्रवृत्त्यपेक्षया समापतन्नियमविधिलक्षण-
साङ्कर्यमनिष्टमेव । तथा स्वयोनिषु गौयमानानां क्रतु-
साम्नामेकं साम त्वचे क्रियते स्तोत्रीयमिति विध्यनुसा-
रेण कयोश्चिदन्ययोरप्युचोर्गानि कर्त्तव्ये प्राप्ते यद्यान्यां
तदुत्तरयोर्गायतीतिवचनं क्वचिदुत्तरयोः प्राप्त्यर्थं क्वचि-

तद्योर्नियमार्थमिति प्रागुक्तम् । तत्रैकं सामेति विधेरप्य-
 प्रवृत्तौ यद्योन्यामिति वचनं क्रतुसाम्नां तद्योनेराच्छिद्यो-
 त्तरयोरेव गानप्राप्त्यर्थमिति प्रसज्येत । न चैतदिष्टम् ।
 वस्तुतस्तु च गानप्रापकविधिबलाद्यद्योन्यामिति विधानस्य-
 योनेरनाच्छिद्य क्रतुसाम्नामुत्तरयोरपि प्राप्तिनियमार्थ-
 त्वात् : इदमुपलक्षणम् । ब्रीहिशस्त्रपणविध्याद्यप्रवृत्त्य-
 पेक्षायामवहननादिविधयो ऽर्थकर्मविधयः प्रसज्येरन्नित्या-
 दीन्यपि दूषणानि द्रष्टव्यानि । तस्मादाश्रयभेदेन प्रथ-
 मचरमभावेनान्यथा वा विधिनियमपरिसंख्यालक्षणफ-
 लसाङ्कर्यवदेकानेकविध्यप्रवृत्त्यपेक्षया तल्लक्षणसाङ्कर्यं न
 युक्तमभ्युपगन्तुमिति तत्तद्विध्यप्रवृत्त्यपेक्षयैव लक्षणान्यु-
 पपादनीयानि । ननु तथा सति नियमपरिसंख्यालक्ष-
 णयोर्ब्रीहिववसाप्तदश्यादिशास्त्रेष्वव्याप्तिः स्यादित्युक्त-
 मिति चेत् किं कुर्मस्तत्संग्रहार्थमेकानेकविध्यप्रवृत्त्यपे-
 क्षायां हि बलवन्त्यनिष्ठानि दर्शितानि । तस्मादपूर्ववि-
 धिलक्षणस्य स्वर्गकामवाक्याद्यव्याप्तिर्वन्नियमपरिसंख्या-
 लक्षणयोरपि तदव्याप्तिरनिवार्यैव । अतः सति सप्त-
 मीपक्षो ऽपि न युक्त इति भावः । किं चाप्राप्ते इत्यस्य
 सतिसप्तमीपक्षे परिसंख्यानिवर्त्तकत्वं न लभ्यत इति
 दूषणान्तरमाह ।

किं चाप्राप्ते सतीति प्रभवति
 परिसंख्यानिवृत्तिं न कर्तुम् नि-
 त्याप्राप्तां निवृत्तिं घटयति खलु

सा ऽप्यत्र को वा विशेषः ॥ भा-
वाप्राप्तिनिषेधात्मकविधिनिक-
रव्यापकाव्याप्तिदुष्टा सत्यप्येवं
निषेधश्रुतिमुखपरिसंख्यासु चा-
तिप्रसक्तिः ॥ ११ ॥

अप्राप्ते सतीतिविशेषणं परिसंख्यानिरुद्धिं कर्तुं न
प्रभवति । यतः परिसंख्याध्यत्यन्तमप्राप्तामितरनिरुद्धिं
प्रापयत्येव । तथा च “इमामगृह्णन् रशनामृतस्येत्य-
श्वाभिधानीमादत्त” इति परिसंख्याविधिः प्राप्तविषयो
ऽपि गृह्णन् रशनातो निरुद्धौ मन्त्रमप्राप्तायाः तस्यास्त-
त्प्राप्तिफलको भवतीति कथं विषयसप्तमीपक्षद्वय-
सतिसप्तमीपक्षे तद्व्यावृत्तिरप्राप्तिविशेषणो न लभ्येत ।
न ह्यपूर्वविधितः परिसंख्याविधेरप्राप्तप्राप्तिफलकत्वे
ऽस्ति कश्चिद्विशेषः । नन्वयमस्ति विशेषः । यत्परिसंख्यावि-
धौ निरुद्धिरूपस्याभावस्याप्राप्तस्य प्राप्तिः फलम् । अ-
पूर्वविधौ तु भावस्येति भावाप्राप्तिरेव चेहाप्राप्तिरि-
त्यनेन विवक्षिता । लोके प्राप्तिशब्दस्य निरुद्धिप्रतिभ-
टवाचित्वेन प्रसिद्धतया भावशब्दाप्रयोगे ऽपि तद्विषय-
त्वलाभादिति चेत् । एवं सति निषेधात्मकेषु “दीक्षितो न
जुहोति” “न तौ पशौ करोति” “नातिरात्रे षोडशिनं गृ-
ह्णाति” इत्यादिसर्वेष्वप्यपूर्वविधिष्वव्याप्तिः स्यात् । तेषां
दीक्षामध्यपञ्चतिरात्राद्यप्राप्तपुरुषार्थहोमाज्यभागषो-

डशिनिवृत्त्यादिरूपाभावप्राप्तिफलकत्वात् । न च निषेधस्य विधयो न भवन्तीति वाच्यम् । दर्शपूर्णमासिके “नानृतं वदेदि”ति निषेधे सूक्तकृतैव विधित्वस्य व्यवस्थापितत्वात् । नन्वनुवादप्रतियोगिविधित्वं तत्र तस्य व्यवस्थापितम् । तत्र हि तस्य दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रुतस्य “नानृतं वदेदि”ति निषेधस्य स्मृतिदृष्टपुरुषार्थनिषेधानुवादकत्वमाशङ्क्य क्रत्वङ्गत्वेनानृतवदनवर्जनविधिरयं तेन क्रतुमध्ये ऽनृतवदने पुरुषार्थनिषेधातिक्रमात् प्रत्यवायवत् क्रत्वर्थनिषेधातिक्रमात् क्रतुवैगुण्यं च भवतीत्युक्तम् । इह तु निषेधप्रतियोगिविधित्वं लक्ष्यरूपम् । अतो न तदव्यापनं दोष इति चेत् । मैवम् । इहाप्यनुवादप्रतियोगिविधेरेव लक्ष्यत्वात् । अपूर्वविध्याद्युदाहरणेषु विधित्वसमर्थनाय प्रापत्यप्राप्तिविवेचनवद्भावाभावविवेचनादर्शनात् । भवतु वा विधिमुखप्रवृत्तापूर्वाविधीनामेवाल लक्ष्यत्वाङ्गीकारेण कथं चिदव्याप्तिपरिहारस्तथाप्युक्तविवक्षायां निषेधमुखप्रवृत्तपरिसंख्यातिव्याप्तिरनिवार्या तत्प्राप्तत्वेन प्रापणीयाया इतरनिवृत्तेर्भावहृत्पत्वात् । यथा शंखन्ता प्रायणीया सन्तिष्ठते न पत्नीः संयाजयतीति अत्र प्रायणीयायाः शंखन्तसमापनविधानात्तत उदीच्यानां सर्वेषामङ्गानामकरणे प्राप्ते न पत्नीः संयाजयतीतिवचनं पत्नीसंयाजानेव न कुर्यादङ्गातराणि तु कुर्यादितिपरिसंख्यारूपेण प्रायणीयायामङ्गातरप्राप्त्यर्थं यथा वा शङ्खस्मृतौ तैजसद्रव्यशुद्धिप्रकरणे ।

सूतिकोच्छिष्टभागस्य सुरामद्यहतस्य च ।

त्रिःसप्तमार्जनाच्छुद्धिर्न तु कांस्यस्य तापनम् ॥

इति अत्र मार्जनवत्तापनस्य विधानाभावात्सर्वेषां तै-
जसान्तराणां तापनाकरणे प्राप्ते न तु कांस्यस्येति
वचनं कांस्यस्य च तापनं न कार्यमन्यस्य तु कार्यमिति
परिसंख्यारूपेण तैजसान्तराणां तापनप्राप्त्यर्थं तथैव
व्याख्यातमपराङ्मतेण तैजसानां सूतिकोच्छिष्टादिके स्व-
ल्पोपघाते यवचूडादिभिरेकविंशतिकृत्वो मार्जनाच्छुद्धिर्न
तु कांस्यस्य तापनमर्थात्कांस्यव्यतिरिक्तस्य तापनमपि
कार्यमिति गम्यतइति यद्यप्यत्राग्नीदाहरणे वस्तुतः
परिसंख्या नेष्यते शंखन्तसंस्थायाः परिसंख्यायाश्च वि-
धिद्वयेन वाक्यभेदस्य तुल्यबलविधिद्वयप्राप्तयोः शंखन्त-
संस्था पत्नीसंथाजवर्जं कृत्स्नसंस्थयोर्विकल्पस्य प्राप्तवि-
षयत्वेन त्रिदोषायाः परिसंख्यायाश्च परिहाराय न
पत्नीः संथाजयन्तीति शंखन्तसंस्थाविधेरर्थवादः पत्नी-
संथाजाननुष्ठानलाघवेन तत्प्रशंसार्थ इति शंखिडान्त-
त्वे विकल्पः स्यादिति दाशमिकाधिकरणे निर्णीत-
त्वात् । तथापि पूर्वपक्षरीत्या तदुदाहरणं यत्रैवं वि-
ध्यन्तरशेषत्वं न सम्भवति तत्र तदधिकरणपूर्वपक्ष-
रीत्या परिसंख्यैवावतिष्ठतइति तथाभूतमुदाहरण-
मिहान्वेषणीयम् । प्रमिद्धा चान्यत्रापि न निलीवसनं
धार्यं न भूपालैरनुत्सवइत्यादिषु स्मृतिषु यज्ञदत्त-
देवदत्तविष्णुमित्रा न भोजनीया उत्सवेष्वपि विष्णु-
मित्रो न भोजनीय इत्यादिलोकव्यवहारेषु च विशे-
षनिषेधः शेषाभ्यनुज्ञापर इति निषेधमुखपरिसंख्या ।
अतस्तत्रातिव्याप्तिः स्यादेवेतिभावः । एवमप्राप्तविशेष-
णविचारमुखेन लक्षणस्य दोषा दर्शिताः । अथात्यन्त-

विशेषणार्थविचारमुखेनापि तस्य दोषान्दर्शयति ।

येनातिव्याप्तिभङ्गः किलनियम-
विधौ किं तदात्यन्तिकत्वम्
सर्वोद्देश्यानुवृत्तिर्यदि पुनरुदि-
ता व्याप्तयः स्युर्विकल्पे । प्रा-
प्तोद्देश्यैकदेश्या अपि खलु कु-
हचिच्चारितार्थं भजन्तः श्रूयन्ते
सार्वकाम्यप्रभृतिषु विधयस्तेषु
चाव्याप्तयः स्युः ॥ १२ ॥

येन विशेषणेन नियमविधौ लक्षणस्यातिव्याप्तिनिरा-
सो ऽभिमतस्तदप्राप्तेरात्यन्तिकत्वं किं नाम यदुच्यते स-
र्वोद्देश्यानुवृत्तिरप्राप्तेरात्यन्तिकत्वम् अवघातस्य च न स-
र्वेषु ब्रौहिष्वप्राप्तिः केषु चिद्दर्शपूर्णमासप्रयोगगतेषु ब्रौ-
हिष्ववघातस्य स्वत एव प्राप्तेरन्येषु विदलनप्राप्तिस्तेष्वेव
तदप्राप्तिसत्त्वादिति एवं तर्हि प्रथमश्लोकोद्भाविताऽव्या-
प्तयः प्राक् समाहिताः पुनरपि विकल्पमुखेनोन्मज्जेयुस्त-
था हि सर्वोद्देश्यानुवृत्तिरित्यत्रोद्देश्यपदेन प्रायशीतो-
द्देश्यं विवक्षितं, प्रकृतिविध्योद्देश्यं वा, आद्ये विषयसप्तमी-
पक्षोद्भावितवैकृताग्न्यादिविध्यव्याप्तेर्हितीये सतिसप्तमी-
पक्षोद्भाविताग्रताविध्यव्याप्तेश्च पुनरुन्मज्जनापातः । “श्ये-

नचितं चिन्वीत स्वर्गकाम" इत्यादिवाक्यैः स्वस्वोद्देश्येषु
 स्वर्गादिषु श्रेयनाकृत्यादिगुणानां प्राप्तौ सत्यामेव स्वर्गा-
 दुद्देशेन तेषामनुष्ठानं वैकृतप्रयोगमध्ये परं न प्राप्त-
 मिति विकृतिष्वग्न्यादिपुनर्विधीनां तत्प्रापणं फलमि-
 त्युपेयते एवमग्रताविध्युद्देश्येषु द्वादशाहिकगवामयनि-
 केषु आद्यद्वितीयेष्वहःसु प्राप्तानामेवाग्रतानां तद्विकृतिषु
 प्राप्तिर्विधिफलमित्युपेयते । तत्र विकृतिषु प्रापणीयानां
 श्रेयनादिगुणानां स्वस्वोद्देश्येषु स्वर्गादिष्वग्रतानां च वि-
 धयन्वितोद्देश्ये द्वादशाहिकगवामयनिकेष्वहःसु का-
 चित्कस्यप्राप्तिर्नास्ति कथं सा सार्वत्रिकी समर्थ्येत अपि
 चोद्देश्यैकदेशे प्राप्तिमन्तोऽपि तदेकदेशान्तरे चरितार्थ-
 यां विधयो दृश्यन्ते यथा "एकस्मै वा अन्ये यज्ञक्रतवः
 कामायाङ्क्रियन्ते सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोमः सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमा-
 सावि"ति अत्र ज्योतिष्टोमदर्शपूर्णमासानां स्वर्गार्थत्वं
 प्रातिस्विकविधिना प्राप्तमिति फलान्तरेष्वेव विधिचा-
 रितार्थं यथा वाभ्युदयेष्ट्यां तण्डुलान्विभजेदिति तण्डु-
 लदधिश्रितानां पूर्वदेवतापनयो वक्ष्यमाणदेवताभ्यो वि-
 भागो वा मध्यमादिवाक्यैस्तेषां देवतान्तरविधानेनैव
 प्राप्त इति उपांशुयाजाज्यएव विधिचारितार्थं तथा
 हि "विवा एतं प्रजया पशुभिरर्द्धयति वर्द्धयत्यस्य भातृव्यं
 यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति स त्रधा ता
 ण्डुलान्विभजेद्ये मध्यमास्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टा-
 कपालं निर्वर्पेद्ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दध्नश्चरुं ये
 ऽग्निष्ठास्तान्विष्णावे शिपिविष्टाय शृते चरुमिति श्रूयते
 अत्र चतुर्दश्याममावास्याभान्त्या दर्शोपक्रमं कृतवतस्त-

त्प्रायश्चित्तविधाने त्रेधा तण्डुलानां मध्यमादिभावेन त्रेधा
 विभागो न विधीयते ये मध्यमा इत्यादिवाक्यैस्तत्सिद्धेः
 किं तु सर्वेषां दार्शिकहविषां पूर्वदेवताभ्यो ऽपनयो विधी-
 यते विभजेदित्युक्ते ह्ययमर्थो ऽवगम्यते यानि संयुक्तानि
 तानि विभजेदिति । तण्डुलादीनि हवींषि च देवता-
 भिः संयुक्तानि अतस्तण्डुलशब्दो विभागकर्मत्वेनार्थप्रा-
 प्तदार्शिकहविर्मात्रोपलक्षक इति तेषां पूर्वदेवतापनयो
 विधीयतइति युक्तम् । अथ वा मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभ-
 जेदिति प्रयोगदर्शनादिह दार्शिकहविषां वक्ष्यमाणदा-
 तृत्वादिगुणकार्ग्यादिदेवताभ्यो विभजनं विधीयते पू-
 र्वदेवतापनयस्त्वर्थसिद्ध इत्येवमस्य वाक्यस्यार्थद्वयं भाष्यटु-
 प्ठीकयोर्दर्शितम् । तत्त्वार्थद्वये ऽपि तण्डुलदधिशृतेषु न
 विधेश्चारितार्थं देवतान्तरसंयोजनेन पूर्वदेवतापनयस्य
 विशेषतो विभजनेन सामान्यविभागस्याप्यर्थप्राप्तत्वात् ।
 किं तु तण्डुलशब्देन दार्शिकहविर्मात्रोपलक्षकेन लक्ष्य-
 माणे उपांशुयाजाज्ये तस्य चारितार्थम् उपांशुयाजा-
 ज्यस्याग्रे देवतान्तरसंयोजनाभावेन पूर्वदेवतापनयस्य
 सामान्यविभजनस्य चार्थप्राप्त्यभावात् । अत एव पूर्वदेव-
 तापनयपक्षे उपांशुयाजाज्यस्य पूर्वदेवताया अपनयात्
 देवतान्तरस्य चाविधानात् देवतान्तरेण यष्टुमशक्यत्वात्
 उपांशुयाजस्य लोपः । सामान्यविभजनपक्षे उपांशुया-
 जाज्यस्यापि सामान्येन वक्ष्यमाणदेवताभ्यो निर्दिष्ट-
 त्वादग्रे देवतान्तरविशेषस्य चानिर्देशाद्वक्ष्यमाणाभ्यः
 सर्वाभ्यो देवताभ्यो विभज्य दातव्यमिति भाष्यटुप्ठीक-
 योरुपांशुयाजे वचनाद्यथाप्रकृतीत्येतदधिकरणे बह्वच-

ब्राह्मणानुसारेणामावास्यायामुपांशुयाजसत्तामभ्युपेत्य
निहूपितम् । ननु तण्डुलशृतसान्नाप्येष्वपि पूर्वदेवता-
पनयसामान्यविभागौ नार्थसिद्धौ त्रेधा तण्डुलानित्यत्र
तदन्यतरविध्यभावे दार्शिकहविषां प्रकृतदेवतातिरि-
क्तदेवताविशेषाकाङ्क्षाविरहेण मध्यमादिवाक्यानि तेषां
अपूर्वदेवताविशेषसंयोजनपराणीत्यत्र निर्णायकाभावा-
त् न हि तदा मध्यमादिशब्दानां प्रकृततण्डुलादिपरत्वे
नियामकमस्तीति चेत् । न । यच्छब्दोपबन्धबलात् तण्डुला-
नां प्रकृतानां ग्रहणे तत्समभिध्याहाराद् दार्धशतयोरपि
प्रकृतयोर्ग्रहणमित्युपपत्तेः । न चानपनीतपूर्वदेवतानां
तेषां देवतान्तराकाङ्क्षाविरहेण तत्संयोजनानुपपत्तिः ।
पूर्वदेवतापनयाकाङ्क्षाविरहेऽपि तदपनयवद् देवतान्त-
रसंयोजनस्याकाङ्क्षाविरहे तत्संयोजनस्य वचनबलादुप-
पत्तिः । सामान्यतो विभजनपक्षे विनैव पूर्वदेवतापनयं
देवतान्तरसंयोजनस्य तत एव पूर्वदेवतापनयस्यार्थसि-
द्धतायाश्च संप्रतिपत्तेश्च । अतस्त्रेधा तण्डुलानिति विधेर-
प्युद्देश्यैकदेशएवचारितार्थं तस्मात्सर्वोद्देश्यानुवृत्तिप्रा-
प्तिरहितेषूदाहृतविधिष्वव्याप्तिः स्यादित्यर्थः । स्यादेत-
त्सर्वोद्देश्यानुवृत्तिरिह न सर्वासूद्देश्यव्यक्तिष्वप्राप्तेरनु-
वृत्तिर्विवक्षिता किंत्वेकस्याप्युद्देश्यव्यक्तौ सर्वात्मनानुवृ-
त्तिस्तद्व्यापित्वरूपा एवं चसार्वकाम्यविध्यादिषु नाव्याप्तिः
तेषु स्वर्गातिरिक्तफलोपांशुयाजद्रव्यादिरूपकिञ्चित्किञ्चि-
दुद्देश्यव्यापकाप्राप्तेः सत्त्वात् । नापि नियमव्यावृत्त्यलाभः
नियमविधौ क्वचिदुद्देश्ये व्यापिकायोरप्राप्तेरभावात् स-
र्वेष्वपि दर्शपूर्णमासिकेषु ब्रौहिष्पाक्षेपादवहननस्य पाक्षिक

प्राप्तिसत्त्वात् न । हि ब्रौह्मीनवहन्तीति नियमविध्यभावे
 केषु चिद्ब्रौहिष्पुवहननं केषुचिद् विदलनादिकं च व्यवस्थि-
 तमाक्षेपतः प्राप्यते येन क्व चिदप्युद्देश्ये तदप्राप्तिर्व्या-
 पिका स्यात् किं तु सर्वेष्वपि ब्रौहिष्पुवहनेन वा वैतु-
 ष्यं कार्यं विदलनादिना वेति तदुभयमपि पक्षे प्राप्यते
 नचैकत्रोभयानुष्ठानस्य विरुद्धत्वादुभयोः प्राप्तिर्नास्तीति
 शङ्कनीयं न हि प्राप्तिर्नामानुष्ठानमेव तथा सति क्वचि-
 द्दर्शपूर्णमासप्रयोगे विदलनस्याप्यनुष्ठाने नियमविधिवि-
 रोधापत्तेः । किं तु नियमविध्यभावे लोकसिद्धवैतुष्यका-
 रणत्वात्तदर्थमवहननं विदलनादिकं वानुष्ठीयेतेत्येवम-
 मनुष्ठानतर्कणमात्रं प्राप्तिः तच्चैकत्वापि न विरुद्धं न ह्य-
 विरोधे ऽपि नियमविध्यभावे क्वचित्प्रयोगे ऽवहननं प्रयो-
 गान्तरे विदलनादिकं चानुष्ठीयेतेत्येव तर्कः प्रवर्तत
 इति नियन्तुं शक्यते कं चित्प्रयोगविशेषमेवाधिकृत्य नि-
 यमशास्त्राभावे इहावहननं विदलनादिकं वानुष्ठीयेते-
 त्येवमपि तर्कप्रवृत्तिसम्भवात् तस्मादुक्तविवचार्या न
 कश्चिद्दोष इत्यत आह ।

उद्देश्यव्यापिका सा यदि भव-
 ति तदा ऽप्यादिमाव्याप्तिबन्धः
 स्यादव्याप्तिश्च गावामयनिक-
 षडहे पृष्ठसाम्नीर्विधाने । अन्या-
 र्थप्रापणोक्तनियमहरणयोरप्य-

तिव्याप्तिरित्यम् तच्चेत् त्रैका-
लिकत्वं न विधिरपवादापवा-
दस्तथा स्यात् ॥ १३ ॥

एवं विवक्षायामपि प्रथमश्लोकोक्ताग्निविध्याद्यव्याप्ति-
पुनरुन्मज्जनरूपः प्रागुक्तदोषः स्यादेव तदुदाहरणेषु क-
चिदपि तत्तदुद्देश्ये ऽप्राप्तेरभावात् अन्यत्र चाव्याप्ति-
रधिका स्यात् तथा हि द्वादशाहे पृथः षडह उत्पन्नः
स च क्रमेण रथन्तरबृहद्वैरूपवैराजशाकरैवताख्यपृष्ठ-
स्तोत्रसाधनसामवतां षण्णामन्हां समाहारः गवामयने
पुनः श्रूयते पृथः षडहो बृहद्रथन्तरसामा कार्य इति
तेन गवामयनिकषडहस्य बृहद्रन्तरे एव पृष्ठसामनी
इति वैरूपादीनि निवर्तन्ते । ततश्च षडहोद्देशेन बृ-
हद्रथन्तरविधौ आद्यस्याङ्गो रथन्तरसामत्वं द्वितीयस्य
बृहत्सामत्वं च द्वादशाहिकषडहे क्लृप्तमिहापि प्राप्त-
मित्युद्देश्यव्यापकाप्राप्तेरभावादव्याप्तिः । नन्विहैकैक-
स्याहो बृहद्रथन्तरसामत्वं विधीयते संसव उभे कुर्यात् गो-
सव उभे कुर्यादित्यादौ यथा तत्तु कचिदप्यहनि न प्राप्त-
मिति चेत् । न । प्रकृतौ बृहद्रथन्तरयोः परस्परनैरपे-
क्ष्येण पृष्ठस्तोत्रसाधनत्वात्तथैव प्राकृतनैरपेक्ष्याबाधेन
कचित् बृहत् कचिद्रथन्तरमिति विधानोपपत्तौ तद्बाध-
नायोगात् । न च वाच्यं बृहच्च रथन्तरं च बृहद्रथन्तरे
बृहद्रथन्तरे सामनी अस्तेति बृहद्रथन्तरसामेति द्वन्द्व-
गर्भो ऽत्र ब्रह्मव्रीहस्तितश्च द्वन्द्वावगतसाहित्यबलादेकैक-

स्याह उभयसामत्वं विधेयमिति अकृतवैव इन्द्रसमासं
 बृहत्सामास्य रथन्तरं सामास्येत्यनेकपदबहुव्रीहिस्वी-
 कारसम्भवात् । न च इन्द्रतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यस-
 मामवचनमितिकात्यायनवचनादिह इन्द्रसमासो नियत
 इति वाच्यम् । यत्र इन्द्रतत्पुरुषयोः सतीरन्यच्छब्दपरूप-
 मसतीश्चान्यद्भवति तत्र समासकृतहृपनियमार्थं तद्वार्त्ति-
 कप्रवृत्तेः । यथा वाक्त्वर्चाप्रियः पञ्चगवधन इति । अत्र
 हि इन्द्रतत्पुरुषयोरकरणौ इन्द्राच्चुदप्रहान्तात्ममाहार
 इति गौरतद्धितलुकीति समामान्तप्रत्यययोरप्राप्तेर्वाक्-
 त्वक्प्रियः पञ्चगोधन इतिरूपं सिद्धोत् इह तु द्वेधापि
 रूपस्याभेदाध्यायतो ऽर्थे निर्णेतव्ये प्रत्येकप्राप्तिचोदकानु-
 ग्रहायानेकपदबहुव्रीह्याश्रयणमेव युक्तम् । यद्यपि इन्द्रगर्भं
 एवात्र बहुव्रीहिः स्यात्तथापि प्रकृतितः प्राप्तं नैरपेक्ष्यं
 न बाधितव्यम् । षडहापेक्षया साहित्यस्यार्थप्राप्तस्य
 तद्विषयत्वोपपत्तेः । अन्यथा बृहद्रथन्तरयोः षडहसंबन्धस्य
 तयोरेकैकस्मिन्नेवाहनि साहित्यस्य च विधेयत्वे बृहद्रथ-
 न्तरे एवास्य षडहस्य सामनी ते चैकैकस्मिन्नहनि पर-
 स्परसहिते कर्तव्ये इत्यनेकार्थविधानेन वाक्यभेदप्रस-
 ज्ञात् । न ह्यत्र संसर्गादिवच्चोदकप्राप्तयोर्वृहद्रथन्तरयोः
 साहित्यमात्रविधानं शक्यम् । तृतीयादिष्वहःसु तयो-
 रपि प्रापणीयत्वात् तस्मादिह नोभयसामत्वविधानं त-
 थैव व्यवस्थापितं पृष्ठस्य युगपद्विधेरेकाहवद् द्विसामत्व-
 मिति दाशमिकाधिकरणे । नन्वस्त्वैकैकस्याह एकैक-
 सामविधानं तथा ऽपि बृहद्रथन्तरसामेति पाठक्रमादा-
 दस्याहो बृहत् द्वितीयस्य रथन्तरमित्यनेन क्रमेण बृह-

द्रथन्तरसामत्वं विधेयं तत्तु क्वचिदपि न प्राप्तमित्युद्देश्यव्यापिकाप्राप्तिरस्तीति चेत् न । प्राकृतप्राप्त्यबाधेनाद्यस्याहो रथन्तरं द्वितीयस्य बृहदित्यनेन क्रमेण विधाने सम्भवति अल्पाक्षरपूर्वनिर्देशार्थतया अन्यथासिद्धेन बृहद्रथन्तरपाठक्रमेण प्रकृतिप्राप्त्यबाधनायोगात् जगती वै छन्दासि प्रत्यवरोहन्ति आग्रयणं ग्रहा बृहत्पृष्ठानीति गवामयनस्योत्तरे पक्षसि षाडहिकस्य पञ्चमस्याहो बृहत्पृष्ठत्वलिङ्गेनाद्यस्य रथन्तरं द्वितीयस्य बृहदित्यादिक्रमस्यैव निर्णयाच्च । बृहद्रथन्तरसामा कार्यं इत्यादिविधयो हि गवामयनस्य पूर्वस्मिन्पक्षस्यवान्तरप्रकरणे न निविशन्ते पूर्वस्मिन्पक्षस्यनुष्ठिताश्च छन्दोनीकपृष्ठसामस्तोमगणा उत्तरे पक्षसि प्रातिलोभ्येनानुष्ठेयाः । प्रत्यवरोहिणो मासा भवन्ति उत्तरे पक्षस्याष्टा गणा इत्यादिदर्शनात् । ततश्च यदि पूर्वस्मिन्पक्षसि अयुग्मस्याहो रथन्तरं युग्मस्य बृहदिति नियमः स्यात्तदैवोत्तरे पक्षस्ययुग्मस्य पञ्चमस्याहो बृहत्पृष्ठतादशेनमुपपद्यते तस्मात् बृहद्रथन्तरसामा कार्यं इत्यत्राद्यस्याहो रथन्तरं द्वितीयस्य बृहदित्यादिक्रमेणैव षडहोद्देशेन बृहद्रथन्तरसामत्वं विधीयते तस्य च षडहहोद्देश्यव्यापिका प्राप्तिर्नास्तीति अव्याप्तिरनिवार्या । अपि च यैर्विधिभिः स्वीद्देश्ये विधेयस्याप्राप्तस्य प्रापणं क्रियमाणमपि तत्राप्रवृत्तिविशेषकरत्वादन्वार्थत्वं वाच्यमिति । तेन कस्य चित्प्रापणं नियमनं परिवर्जनं वा ममुदेति तेषां नवमश्लोकावतारिकोदाहृतानां मध्ये यावदन्यार्थप्रापणोदान्नियमपरिवर्जनविधी-

साम्ना स्तुवीत यदि रथन्तरसामा सोमः स्यादिति त-
योर्विध्योरतिव्याप्तिरप्येवं स्यात् । विषयशुद्ध्यर्थमन्यदपि
नियमविधिरूपमतिव्याप्तिस्थलमुदाह्रियते । प्रजापति-
र्वा इदमेक आसीदित्यादिना प्रजापतिः सृष्ट्वाग्निवाक्वा-
दिच्योत्पन्नत्वेन वेदानां प्रशंसयोपक्रम्य श्रूयते तस्मादु-
च्चैर्ऋचा क्रियते उपांशु यजुषा उच्चैः साम्नेति अत्रोप-
क्रमे वेदानां प्रशंसया वेदविषये किं चिद्विधास्यत इत्य-
वगमात्तदनुरोधेन ऋगादिशब्दा ऋगादिप्रायऋग्वेदादि-
पराः । तथा च ऋग्वेदेन यत् क्रियते विधीयते तदुच्चै-
रित्यादिप्रकारेण ऋग्वेदादिविधेयकर्मोद्देशेनोच्चैस्त्वा-
दिविधयः । इति स्थितमुपक्रमाधिकरणे । कर्मसु च सा-
क्षान्निवेशसमुच्चैस्त्वादयो न लभन्ते अतस्ते तदङ्गमन्त्रेष्व-
वतरन्त ऋग्वेदादिविधेयकर्मोद्गमन्त्राणामनियतस्वर-
प्राप्तौ स्वरविशेषनियमार्था एते विधयः पर्यवस्यन्ति ।
ततश्चैतेषु विधिषु विधेयानामुच्चैस्त्वादीनां पाष्णिंका-
न्वयविषयेषु मन्त्रेषु पाक्षिकप्राप्तिसत्त्वे ऽप्युद्देश्येषु क-
र्मसु कथमपि प्राप्त्यभावात्तेष्वपि लक्षणस्यातिव्याप्तिः
स्यात् । ननु कर्मोद्देशेनोच्चैस्त्वादिविधयो ऽप्राप्तवि-
षयत्वादपूर्वादिविधय एव युक्ताः कथमतिव्याप्तिरिति
चेत् । उच्यते । यत्र यदनुष्ठानं यस्य विधेः फलं तत्र त-
दनुष्ठानप्राप्त्यप्राप्तिविवेचनेनैव नियमापूर्वविधित्वव्यव-
स्था कार्या । ननु यत्र यच्छेषत्वं विधिबोध्यम् तत्र तच्छे-
षत्वप्राप्त्यप्राप्तिविवेचनेन तथा सत्यवघातगतापूर्वीयत्व-
शेषत्वाप्राप्त्या तद्विधेरप्यपूर्वविधित्वप्रसङ्गात् । न हि तत्रो-
द्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेनाप्राप्तिरिहोद्देश्यस्वरूपएवाप्रा-

मिरित्येतावता कञ्चिद्विशेषो ऽस्ति विवक्षितरूपभेदेना-
त्यन्ताप्राप्तेरुभयत्वाप्यविशिष्टत्वात् । न च केनापि रूपेण
प्राप्त्यभाव एवात्यन्ताप्राप्तिः स्वर्गादिगतयागकार्यत्वादे-
रपि सामान्यतो दृष्टानुमानात्प्राप्तिसम्भवेन तत्रापूर्व-
विध्यभावापत्तेः । ततश्च यथापूर्वीयोद्देशेनावघातविधा-
ने ऽपि ब्रीहिष्ववघातानुष्ठानमेव विधेः फलं तत्तु पक्षे
प्राप्यत इतिनियमविधिराश्रितः । एवमिह ऋग्वेदा-
दिविधेयकर्माद्देशेन स्वरविशेषविधाने ऽपि तदङ्ग-
मन्त्रेषु स्वरविशेषानुष्ठानमेव विधेः फलं तत् पक्षे प्राप्य-
त इति नियमविधिरेवाश्रयितुं युक्तः । अनेनैव न्यायेन
पूर्वोद्दोहृतविध्योरपि नियमपरिसंख्यात्वमुपपादनौयम्
ननु गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदसंयोग इत्य-
धिकरणे भाष्यकारेण याजुर्वैदिकस्याधानस्य सामवेदे वा-
रवन्तीयमङ्गं विहितं तत्र वारवन्तीयस्य किं स्वविधिनिब-
न्धनं सामवैदिकमुच्चैस्त्वं कार्यमुत प्रधानविधिनिबन्धनं
याजुर्वैदिकमुपांशुत्वमिति सन्देहे प्रधानविधिनिबन्धनस्य
स्वरस्य प्रधानैकवाक्यतापेक्षित्वेन विलम्बितत्वात्तदनपेक्ष-
तया शीघ्रं प्रतीयमानमुच्चैस्त्वं कार्यमिति प्राप्य रा-
द्धान्तितम् विलम्बितप्रतीतिकमप्युपांशुत्वं प्रधानधर्मत्वा-
द्वलीयः प्रधाने साक्षान्निवेशमलभमानतयाङ्गावतौर्णम-
पि हि तत्प्रधानस्यैव धर्मः अतो ऽङ्गधर्मे उच्चैस्त्वं बाधित्वा
प्रधानधर्मे उपांशुत्वं कार्यमन्यथा प्रधानवैगुण्यापत्तेरि-
ति । एवं च प्रधानकर्माद्देशेन स्वरविशेषविधानानां न
केवलं तदङ्गमन्त्रेषुनियतस्वरप्राप्तिमत्सु प्रधानस्वरनि-
यममात्रं फलं किं तु नियतस्वविधिनिबन्धनस्वरप्राप्ति-

मत्सु वारवन्तीयादिषु तद्यावत्तनेनाप्राप्तप्रधानस्वरप्रा-
पणमपि फलम् । अतश्चापूर्वविधित्वं युक्तमिति चेत् । अस्तु
नामैवं तथापि अनियतस्वरप्राप्तिमन्मन्वाग्ने नियमवि-
धित्वमपि वक्तव्यं विनिगमनाविरहादित्यतिव्याप्तिरनि-
वार्यैव । न ह्यवहनने नियमविधिरेव न परिसंख्येत्यत्राव-
हनननियमस्य विदलनादिनिवृत्तिं प्रत्युपजीव्यत्वमिव
रशनादानमन्त्रविधिः परिसंख्यैव न नियमविधिरित्यत्र
गर्दभरशनानिवृत्तेरनन्यलभ्यत्वमिव चेह विधिरेव न
नियम इत्यत्र किं चिद्विनिगमकमस्ति इह तयोरुपजी-
व्योपजीवकभावाभावात् द्वयोरप्यनन्यलभ्यत्वाच्च । न चैक-
स्यैव विषयभेदेन विधिनियमरूपत्वे कश्चिद्दोषः विधिवै-
रूप्याभावेन पूर्वश्लोकोदाहृतसार्वकाम्यादिवाक्यानां वि-
ध्यनुवादरूपत्ववदेतेषां विधिनियमरूपत्वस्याप्युपपत्तेः ।
अत एव प्रागाश्रयविषयभेदेन विधिनियमपरिसंख्यानां
संकरो दर्शितः ॥ स्यादेतन्माभूत्सर्वेषूद्देश्येष्वनुवृत्तिरूपा
वा सर्वात्मना क्वचिदाप्युद्देश्ये ऽनुवृत्तिरूपा वा सर्वोद्दे-
श्यानुवृत्तिरात्यन्तिकत्वं किं तु त्रैकालिकत्वं त्रिकाला-
यामप्राप्तौ विधिरिति प्रसिद्धेरिति चेदेवं सति अपवा-
दापवादविधिर्न स्यात् । तस्य प्राप्तापोदितपुनः प्रा-
प्त्यर्थत्वात् । तथा हि कृष्णलचरोः अपरां श्रूयते वृते
अपयतीति । नेदमपूर्वश्रपरां विधीयते किं तु दार्शपूर्ण-
मासिकश्रपरां विक्लिप्तिरूपप्रयोजनाभावान्निवर्त्तमानं प्र-
तिप्रसूयते अतः प्राकृताः श्रपराधर्माः कर्त्तव्या इति
स्थापितं दशमे । ननु तत्र प्रतिप्रसवरूपस्य श्रपराविधेर-
पूर्वविधित्वं नास्तीत्यङ्गीकृतं टुप्टीकायां तत्र ह्युक्तं त-

स्मात्प्राप्त्याकान्तरं नैतदपूर्वविधिदोषता प्राप्तिप्रसवमात्रं
तु लाघवाद्बिहितं वरमिति । सत्यमुक्तं तस्य अप्रणान्तरं
न विधेयमच्यन्तमबुद्धिस्थस्य विधौ तस्य बुद्धारोहणक-
ल्पनागौरवात् । किं तु चोदकानीततया स्वत एव बु-
द्ध्याहृतमर्थाभावान्निवर्त्तमानं प्राकृतमेव अप्रणं विधेय-
मित्यत्र तात्पर्यं न तु न प्रतिप्रसवविधिरपूर्वविधिरित्यत्र
तात्पर्यं तदभावे अप्रणस्यापोदितस्य प्राप्त्यसम्भवेन त-
स्यापूर्वविध्यन्तर्भावौचित्यात् । अन्यथा नियमपरिसं-
ख्यानन्तर्भूतस्य विध्यन्तरत्वापत्त्या विधिचैविध्यभङ्गप्रस-
ङ्गात् । एवं पूषा प्रपिष्टभाग इति पौष्णचरौ चोदकतः
प्राप्तस्य प्राकृतस्य पेषणस्य प्रयोजनाभावान्निवर्त्तमा-
नस्य विधिरपि प्रतिप्रसवविधिः । एतादृशाप्राप्तस्या-
पवादे प्रसक्ते तदपवादायां विधयः एतेषु प्राक्प्राप्ति
सत्त्वात् त्रैकालिकाप्राप्तिर्नास्तीत्यव्याप्तिः । केचित्पुनः
प्रसक्तप्राप्तिकस्य प्रागेवापवादे प्रसक्ते सन्ति विधयः
अपवर्हिषः प्रयाजान्यजति अपवर्हिषो ऽनुयाजान्यज-
तीत्यादयः । तथा हि अवभृथस्तावद्बृहमेधोयवदपूर्वः त-
वाप्सुमन्तावाज्यभागौ यजतीत्याज्यभागपुनःश्रवणेनाव-
भृथप्रयोगविधेः क्लृप्तोपकारप्राकृताज्यभागनैराकाङ्क्ष-
तया चोदकस्याकल्पनीयत्वात् । न च तदप्सुशब्दोपेत-
स्याप्सु मे सोमो ऽब्रवीदित्यादियाज्यानुवाक्यामन्त्रद्वयस्य
विधानार्थम् । लिङ्गक्रमाभ्यामेव मन्त्रप्राप्त्या तदनुवादेन
तस्याज्यभागविधिपरत्वात् । एवं चाज्यभागविधिना
चोदककल्पनाप्रतिबन्धेन ततः प्रसक्तायां प्रयाजादिप्राप्ती
निवारितायां बर्हिष्यतिरिक्तप्रयाजादिप्राप्त्यर्थमपवर्हि-

ष इति श्रवणम् । एतादृशेषु नियमविध्यभावे ऽवहननं विदलनादीनामाक्षेपादिवापूर्वतापराज्यभागादिविध्यभावे प्रयाजादीनां चोदकात्प्राप्तिर्भवेदिति भविष्यत्प्राप्तिसत्त्वेन त्रैकालिकाप्राप्त्यभावादव्याप्तिः । एवमथातो ऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजन्तीत्यादिविधिष्वव्याप्तिः दर्शितं हि नवमश्लोकावतारिकायामथातो ऽग्निमित्यादिविधेरर्थवादापवादत्वम् । तस्मात्त्रैकालिकत्वमात्यन्तिकत्वमित्यपि न युक्तमिति भावः । ननु तर्ह्यपाक्षिकत्वमात्यन्तिकत्वमस्तु युज्यते च नियमविधिव्यावृत्त्यर्थस्य तस्य तथा निर्वचनम् । नियमः पाक्षिके सतीति नियमविधिलक्षणादित्याशङ्क्याह ।

युज्येतापाक्षिकत्वं तदिति यदि निरुच्येत तत्पाक्षिकत्वं प्राप्त्या किमीरितत्वम् कथिततदधिकाव्याप्तिदुष्टं न युक्तम् । त्यक्तावच्छेदभेदं तदिति तु नियमातिप्रसक्त्या निरास्यं तत्रोपायान्तरं तद्विरह इति तयोर्ह्यस्त्यवच्छेदभेदः ॥ १४ ॥

युज्येत तथा निर्वचनं यदि तत्प्रतियोगिपाक्षिकत्वं निरुच्येत । प्राप्तिशबलत्वं पाक्षिकत्वमिति न युक्तं पूर्व-

श्लोकयोर्दशिताभिः सार्वकाम्यादिविधिषु बृहद्रथन्तरसा-
मत्वाविधौ वाच्योप्तिभिस्ततो ऽधिकाभिः प्रागुदाहृतेषूप-
देशाभ्यां प्रकृतिविकृतिसाधारणेषु द्वादशाहिकगवाम-
यनिकाश्रुतयज्ञभागस्वरविधिष्व्याप्तिभिश्चाक्रान्तत्वात्
स्यादेतत् अवच्छेदभेदं विना प्राप्तिशबलत्वमप्राप्तेः पा-
क्षिकत्वं सार्वकाम्यादिविधिषु स्वर्गत्वाद्यवच्छेदेन प्राप्ति-
स्तदितरफलत्वावच्छेदेनाप्राप्तिरित्यवच्छेदभेदसत्त्वा-
न्नाव्याप्तिरिति चेत् एवं तर्हि विशेषणफलं नियम-
विधिव्यावर्तनं न लभ्यते एकस्मिन्नपि ब्रौह्मादिद्रव्ये ऽव-
हननादीनामुपायान्तरप्राप्त्यवच्छेदेन प्राप्तिः तद्विर-
हावच्छेदेनाप्राप्तिरिति प्राप्यप्राप्त्योरवच्छेदभेदस-
त्त्वादित्यर्थः । ननु तर्ह्यवच्छेदभेदे उपायान्तरप्राप्तित-
द्विरहभिन्नत्वं विशेषणं निवेश्यते तथा चोपायान्तरप्रा-
प्तितद्विरहभिन्नावच्छेदभेदं विना प्राप्तिशबलत्वं पा-
क्षिकत्वमिति पर्यवसानादपाक्षिकत्वविशेषणेनावहन-
नादिनियमविधिव्यावृत्तिलाभः तत्र निरुक्तपाक्षिक-
त्वसत्त्वात् सार्वकाम्यादिविध्यनुगमश्च तत्रोपायान्तर-
प्राप्तितद्विरहभिन्नस्वर्गत्वतदितरफलत्वाद्यवच्छेदभेदेनैव
प्राप्त्यप्राप्त्योः करस्विततया निरुक्तपाक्षिकत्वाभावस-
त्त्वादतो नात्र कश्चिद् दोष इत्याशङ्क्याह ।

तद्भिन्नत्वं निवेश्यं यदि खलु
तदवच्छेदभेदे ततो न व्यावृत्तिः
कार्यषोडशयुतगमनबृहत्संश्रि-

ताया नियत्याः ॥ स्थाने वैक-
ल्पिकोक्तिः क्रियतइति मतं
यद्यपापान्तराणाम् तद्वाच्यं पा-
क्षिकत्वव्यतिकररहितं किन्तु
वैकल्पिकत्वम् ॥ १५ ॥

एवं विवक्षया उपायविषयनियमविधिव्यावृत्तिलाभे
ऽपि कार्यादिविषयतद्व्यावृत्तिर्न लभ्यत । तथा हि । द-
द्योन्यां तदुत्तरयोर्गीयतीति विधिर्योनिसमच्छन्दस्कयो-
क्तयोर्नियमाथे इत्युपपादितं नवमश्लोकावतारि-
कायाम् । अयं च कार्यनियम एव । ऋचोः सामसंस्का-
र्ययोः तत्कार्यत्वात् । ततश्चोपायान्तरप्राप्तितद्विरह-
भिन्नकार्यान्तरप्राप्तितद्विरहरूपवच्छेदभेदेनैव प्राप्ति-
शबलत्वमिति विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावरूपापा-
क्षिकत्वसत्त्वात्तेन विशेषणेनास्य व्यावृत्तिर्न लभ्यतइति
तत्रातिव्याप्तिः स्यात् । तथा प्रकृत्यतिरात्रे विकल्पितस्य
षोडशग्रहयोत्तरे ऽहन्द्विरात्रस्य गृह्यत इति विकृ-
तिविशेषे नियमो ऽप्युपायद्वयप्राप्तौ नियमो न भवति ।
षोडशग्रहाभावे ऽपि क्रतोरवैगुण्ये षोडशग्रहोपदेशो
निरर्थकः स्यादिति तत्त्वार्थकत्वाय षोडशग्रहसाध्यतया
कल्पनीये फलभूम्नि तदभावस्योपायान्तरत्वाभावात्
अतस्तत्रापि पूर्ववदतिव्याप्तिः स्यात् । ऋतावुपेयादिति
ऋतुगमननियमे कदा चिदुतावनिच्छया अनुपगमन-

मपि प्राप्नुयादिति तदर्थं प्रवृत्ते ऽनुपगमनस्योपगमन-
साध्यं पुत्रोत्पादनं प्रत्युपायान्तरत्वाभावादतिव्याप्तिः स्प-
ष्टैव । तथा ज्योतिष्टोमे “बृहत्पृष्ठं भवति” “रथन्तरं पृष्ठं
भवती”ति बृहद्रथन्तरसाधनके पृष्ठस्थे द्वे स्तोत्रे विहिते
तथेः स्तुतशस्त्राधिकरणन्यायेनादृष्टार्थतया प्रयाजानु-
याजवद्भिन्नकार्ययोरपि वचनबलाद्विकल्पो न तु ब्रीहय-
वादिवदेककार्यत्वात् । अत एव ब्रीहधर्माणामवधा-
तादीनां यवेष्विव बृहद्धर्माणां बृहति प्रस्तूयमाने समुद्रं
मनसा ध्यायेदित्यादिना विहितानां रथन्तरे वा रथ-
न्तरधर्माणां रथन्तरे प्रस्तूयमाने नेत्रे संमौलयदित्या-
दिना विहितानां बृहति वा न सङ्करः । तदेतदेकार्थ-
त्वादविभागः स्यादिति च नावमिकाधिकरणे प्रपञ्चेन
व्यवस्थापितम् । ज्योतिष्टोमविकृतिषु चोपह्व्यादिषु वृ-
हत्पृष्ठनियमः श्रूयते तत्रापि तत्कार्यमदृष्टं प्रतिरथन्तर-
पृष्ठस्योपायान्तरत्वाभावादतिव्याप्तिः । स्यादेतत् उपाया-
न्तरस्थाने वैकल्पिकविशेषणं निवेशयिष्यामः । तथा च
वैकल्पिकप्राप्तिरहितरहभिन्नावच्छेदभेदं विना प्राप्तिशब-
लत्वं पाक्षिकत्वमिति पर्यवसानादुदाहृतनियमविधिषु
चाप्राप्तेरुक्तरूपपाक्षिकत्ववत्त्वान्नातिव्योप्तिरिति चेत् । एवं
हि वैकल्पिकत्वं पाक्षिकत्वानुप्रवेशरहितं निर्वक्तव्यम् ।
अन्यथात्माश्रयादिदोषापत्तेः तत् न सम्भवति विधि-
त्सितेन सह पाक्षिकत्वं विधित्सितस्य पाक्षिकत्वापाद-
कत्वमित्यादिरूपेणैव तस्य निर्वक्तव्यत्वादितिभावः । स्या-
देतत् । अवच्छेदभेदं विनेतिस्थाने आश्रयभेदं विनेति
कारिष्यामः । ततश्च नियम्याप्राप्तेरेकस्मिन्नप्राप्ते प्राप्ति-

करस्विततया पाक्षिकत्वान्न नियमविधिष्वतिश्याप्तिः ।
 नापि सार्वकाम्यादिविधिष्वतिश्याप्तिः, तेषु सर्वेष्वपि स्व-
 र्गाद्याश्रयव्यक्तिभेदेनैव प्रास्यप्राप्त्योः करस्वितत्वादित्या-
 शङ्क्याह ।

यद्युच्येतान्तरेण त्वधिकरणभि-
 दा प्राप्तिसंमेलनं तत् तत्रापि
 प्राक्षु पक्षेष्वपि समुदयते ता-
 वदश्याप्तिरेका कात्सर्येनैवोपह-
 व्यप्रभृतिभृतिहविःशेषयोर्ब्रा-
 ह्मणोक्तौ पूतीकाधारमन्त्वान्त-
 रमुखनियमातिप्रसक्तिस्तथा
 स्यात् ॥ १६ ॥

इत्थं विवक्षायामप्यश्याप्तिरेको दोषः स्यात्, अति-
 श्याप्तिरपरो दोषस्तथा हि उपहव्यनामकक्रतादश्वः श्या-
 वो दक्षिणेति दक्षिणां विधाय श्रूयते “स ब्रह्मणे देय”
 इति तथा ऋतपेयस्य क्रतोरौदुम्बरः सोमचमसोर्दक्षि-
 णेति दक्षिणां विधाय श्रूयते “स प्रियाय सगोत्राय ब्रह्मणे
 देय” इति अत्र क्रतुदक्षिणात्वेन विहितयोरश्वचमसयो-
 र्ब्रह्मणः संबन्धः प्रप्ता एव किं त्वन्येषामप्यृत्विजां तयो
 संबन्धः प्राप्त इति तदंशे ब्रह्मसंबन्धाप्राप्तेः कास्त्येन ब्र-

विज्ञप्तिः ।

१ अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः
सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाशयते ।
२ एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।
३ प्राचीना दुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण,
धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।
४ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता अन्येच
शास्त्रदृष्टयो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।
५ भारतवर्षीयैः ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकैर्द्वयं
वार्षिकमग्रिमं मूल्यम् मुद्राः ७ आणकाः ८

६ कालान्तरे प्रतिस्तवकं

७ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।

८ साम्प्रतं मुद्रमाणः ग्रन्थाः-

मुद्रिताः स्तवकाः

(१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता (संस्कारः)	२
(२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः (व्याकरणम्)	१०
(३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम्
पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया
व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् ।	(मीमांसा) १०
(४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शन
प्रकरणम् श्रीमल्लोकाचार्यप्रणीतम् । श्रीनारा-
यणतीर्थे विरचित भाट्टभाषा प्रकाश सहितम् ।	(वेदान्तः) २
(५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः (ज्योतिषः)	१
(६) भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्यायः }
श्रीगागाभट्ट विरचितः । तर्कपादः }	(मीमांसा) २
(७) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्रविरचिता सम्पूर्णः । (मीमांसा)	२
(८) ब्रह्मसूत्र भाष्यम्-वाट्स्यायण प्रणीत वेदान्त सूत्र- }
स्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञानभिक्षु कृत व्याख्यानम् । }	(वेदान्त) ६
(९) स्याद्वादमञ्जरी-मल्लिषेणनिर्मिता ।	(जैनदर्शनम्) २
(१०) सिद्धिद्वयम्-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूपणपरम्-श्रीभा-
ष्यकृतां परमगुरु भिः श्री ६ यामुनमुनिभिर्विरचितम् । }	(वेदान्त) १
(११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टारकाचार्यसंग्र-
हीतः आचार्यचित्सुखमुनिविरचित व्याख्यानपेतः }	(वेदान्तः) १
(१२) विभक्त्यर्थनिर्णयः न्यायानुसारिप्रथमादिमन्त्रविभक्ति-
विस्तृतविचाररूपः श्रीगिरिधरभट्टाचार्यविरचितः । }	(न्यायः) २
(१३) विधिरसायनम् श्रीअप्ययदीक्षितकृतम्	(मीमांसा) १

पञ्चादिप्रेषणस्थानम् }

हरिदासगुप्तः,

चौखम्बा-संस्कृतपुस्तकालय

बनारस सिटी ।

This Monthly Magazine consists of very rare and invaluable ancient Sanskrit works on Vedic Literature, Hindu Philosophy, different sciences, general literature and Purânas &c. that have never been published before. The monthly issue of the Magazine dealing with one subject contains 100 pages of Deccan octavo size, printed neatly in beautiful types on good thick paper, after being carefully corrected by the Pandits of the Government Sanskrit College Benares and other learned men.

The works included in the Magazine hitherto issued and those in course of preparation for publication are as follows:

Names of Books,

Fasciculus ready for Sale

1. Sanskâraratnamâlâ, by Gopînâtha Bhatta. (Sanskâra)
2. Shabdakoustubha, by Bhattoji Dikshita. (Vyâkarana)
3. Sloka Vârtika of Kumârila Bhatta together }
with the Commentary called Nyâyaratnâ- } (Mîmânsâ)
kara, by Pârthasârathi Misra (Complete) }
4. The Vedânta-Tattvatraya, of Sri Lokacharyya }
along with Bhatta-Bhasha-Prakasha of Sri } (Vedanta
Narayana Tirtha. (Complete) }
5. Karana-Prakash, by Brahmadeva, (Complete) (Jyotisha)
6. Bhatta-Chintamani, of Ganga Bhatta. (Mimansa)
7. Nyaya-Ratna-Mala, of Sri Parthasarathi Misra. (Do)
8. Brahma Sutra, with Commentary }
called Viggyanamrita. } (Vedanta)
9. Syadvâda Manjarî, by Mallîshêna with }
a Commentary by Hémchandra. } (Jaina Dars'ana)
10. Siddhitrayam by Yamun Muni (Vedanta)
11. Nyâya-Makarand, of Sri Anand-Bodh Bhattark- }
acharyya with annotations by Chit-Sukh Muni. } (Vedanta)
12. Vibhaktyartha-Nirnaya, By Sri Gird- }
hara Bhattacharya } (Nyaya)
13. Vidhiraśāyana, of Appaya Dikshita. (Mimansa)

FOR INDIA, BURMA & CEYLON.

Annual subscription	(in advance)	Rs	7	8	0
Single copy			1	0	0

FOR FOREIGN COUNTRIES.

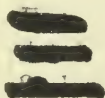
		£.	s.	d.	
Annual subscription	(in advance)	...	0	15	0
Single copy	0	1	9

Postage free.

To be had from:—

H. D. GUPTA, Secretary,
The Chowkhambâ Sanskrit Book Dep
BENARES CITY.

B Appaya Dikṣita
132 Vidhirasayanam
M5A66
1901
v.1

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

UTL AT DOWNSVIEW

D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 13 08 24 07 016 3